

Slovníky retrogradní

- 178 Slovníky retrogradní (inverzní) přinášejí slovní zásobu určitého jazyka (nebo její část) v inverzním abecedním řazení, tj. podle obráceného sledu písmen ve slově (od konce). Takové slovníky jsou především zdrojem poznání různých slovtvorných typů a jejich produktivity v určitém jazyce. Např. E. Slavičková, *Retrogradní morfemický slovník češtiny*, 1975; M. Těšitelová – J. Petr. – J. Králík, *Retrogradní slovník současné češtiny*, 1986 (slovník přináší i informace o frekvenci morfologických tvarů).

Slovníky vlastních jmen

- 179 Slovníky vlastních jmen shrnují a charakterizují propria různých oblastí, např. místní a pomístní jména, rodná jména, příjmení apod. Důležitou součástí heslových výkladů bývají etymologické údaje. (Např. A. Profous, *Místní jména v Čechách I-IV, 1947-1957*; L. Hosák – R. Šrámek, *Místní jména na Moravě a ve Slezsku I-II, 1970-1980*; M. Knapková, *Jak se bude jmenovat*, 1985².)

Slovníky ortografické a ortoepické

- 180 Slovníky ortografické kodifikují pravopisnou normu; např. slovníková část *Pravidel českého pravopisu*, 1993. Slovníky ortoepické kodifikují spisovnou výslovnost; např. slovníková část *Prací Výslovnost spisovné češtiny I (výslovnost slov českých)* 1967²; *Výslovnost spisovné češtiny (výslovnost slov přejatých)*, 1978. Ortoepické údaje uvádějí také slovníky cizích slov (srov. např. L. Klimeš, *Slovník cizích slov*, 1994⁵) a *Pravidla českého pravopisu*, 1993.

Uvedený přehled je pochopitelně pouze neúplný a mohl by být rozšířen ještě o řadu dalších speciálních slovníků.

SLOVOTVORBA

Slovotvorba se zabývá formou a významem jednoslovných pojmenování vzniklých na základě pojmenování už existujících, popř. procesem jejich vzniku. Z faktu utvořenosti plyne členitost vytvořených slov: skládají se totiž jednak ze základu už existujícího pojmenování, které tu plní funkci slova motivujícího, jednak ze složek, které na tomto základě konstituují význam nový. Při jeho vytváření mohou mít tyto složky povahu morfémů, a pak jde o **derivaci** neboli odvozování, nebo se může autosémantický slovní základ kombinovat s jiným a jde o **kompozici** (skládání slov). 181

U derivátů může odvozovací morfém stát za základem, a pak má název **sufix** (přípona), např. *umýva-dlo*; tento způsob tvoření nazýváme **sufixací**. Součástí sufixu bývá u flektivních slovních druhů zpravidla i koncovka, která určuje slovní druh vzniklého slova, jeho morfologické vlastnosti i deklinační či konjugační paradigma, např. *umýva-dl-o* = substantivum, neutrum, vzor *město*. Někdy plní derivační úlohu koncovka sama, např. *zdrav-í*; v takových případech je tento morfém polyfunkční a v dalších výkladech jej označujeme jako **koncovka/sufix**; může být i nulový. **Resufixace** je náhrada jednoho sufixu druhým, který má jinou funkci, např. *vlas-atý* → *vlas-áč*. Stojí-li derivační morf před základem, jde o **prefix** (předponu), např. *při-volat*, a proces jeho připojení má název **prefixace**. **Postfix** je název pro takový sufix, který se připojuje až na sám konec slova za jeho koncovku a tam zůstává i při flexi, např. *jaký-si*, *jakého-si*... Dojde-li k současnému připojení prefixu i sufixu, např. *při-blb-lý*, mluvíme o postupu **prefixačně-sufixačním**. Sufixy i prefixy mají souhrnný název **afixy**. Při tvoření sloves se uplatňuje i **distantní** či **diskrétní** (tzn. samostatně stojící) **formant se** nebo *si*,

Vedle běžných slovníkových údajů přináší zpravidla informace o fonetické podobě slov, o lokalizaci jejich výskytu a v nejnovejší době též o generačních posunech v užívání slov. K našim nejstarším a nejznámějším nářečním slovníkům patří dílo Fr. Bartoše *Dialektický slovník moravský*, 1906.

Slovníky sociálních dialektů

- 172 Slovníky profesních mluv, argotů a slangů zachycují diferenční slovní zásobu různých sociálních skupin. Heslo v takovém slovníku je zpravidla poněkud jednodušší, kromě podoby slova, případně exemplifikace, uvádí většinou jen základní gramatické údaje a spisovný ekvivalent vysvětlující význam. Např. J. Hubáček, *Malý slovník českých slangů*, 1988; J. Suk, *Několik slangových slovníků*, 1993; P. Ouředník, *Šmírbuch jazyka českého. Slovník nekonvenční češtiny*, 1992².

Slovníky terminologické

- 173 Terminologické slovníky shrnují a pomocí definic vykládají terminologii určitého oboru (např. S. Rosypal a kol., *Základní terminologie molekulární genetiky*, 1990). Mohou však mít i charakter překladový, eventuálně přinášet i vícejazyčné ekvivalenty (např. *Slovník slovanské lingvistické terminologie*, 1977). Někdy překračují hranici od slovníku jazykového k encyklopedickému (např. *Slovník literární teorie*, 1977).

Slovníky cizích slov

- 174 Slovníky cizích slov uvádějí přejatá slova, podávají informace o jejich ortografické a ortoepické normě, vykládají jejich význam a zpravidla charakterizují též oblast užití. Většinou přinášejí i krátký etymologický údaj o původu slov. Např. L. Klimeš, *Slovník cizích slov*, 1994³; *Akademický slovník cizích slov I-II*, 1995.

Slovníky frazeologické

- 175 Frazeologické slovníky zaznamenávají frazeologickou oblast slovní zásoby určitého jazyka, která je v běžných výkladových slovnících zpracovávána pouze okrajově a nesystematicky. Frazémy jsou v nich zpravidla řazeny abecedně podle klíčových slov, slovníky bývají někdy opatřovány sémantickými rejstříky. U některých současných frazeologických slovníků obsahuje heslo vedle samotné podoby frazému a vysvětlení jeho významu ještě gramatickou charakteristiku, údaje o valenci a typických kontextových spojení, informace o stylovém zařazení, o frekvenci užití frazémů apod. Součástí heslového výkladu může být i uvedení synonymních a antonymních frazeologických jednotek, cizo-

jazyčných ekvivalentů a stručná etymologická informace. Srov. např. F. Čermák – J. Hronek – J. Machač a kol., *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přírovnání*, 1983, *Výrazy neslovesné*, 1988, *Výrazy slovesné* 1994. (Díl věnovaný větným frazémům je v přípravě.)

Speciální slovníky nevýkladové:

Slovníky věcné a pojmové (ideografické)

Na rozdíl od slovníků výkladových, jejichž hlavním účelem je vyložit význam slov a postupuje se v nich tedy tzv. sémaziologicky od slovních forem k významům, při sestavování slovníků ideografických se postupuje tzv. onomaziologicky od významů slov k slovním formám. Slova nejsou řazena podle abecedy, ale podle významových souvislostí (případně podle souvškytu pojmenovávaných skutečností v reálném světě). Onomaziologické slovníky ukazují, jak jazyk pokrývá svými lexikálními jednotkami jednotlivé pojmové okruhy (pojmová pole). Srov. nedokončený *Český slovník věcný a synonymický* (J. Haller a kol., 1969, 1974, 1977, rejstřík 1986). Např. jeho první svazek, který přináší slovní zásobu pojmového okruhu Vesmír, svět kolem nás, obsahuje části *Obloha a zemské ovzduší*, *Země*, *Rostliny*, *Živočichové*. Ty jsou pak dále členěny (především na základě hyperonymně-hyponymních vztahů, viz § 112) do podřazených pododdílů, až se postupně dospívá k synonymickým řadám konkrétních lexikálních jednotek. Pojmový slovník bývá tedy většinou i slovníkem synonymickým. (Existují však i samostatné synonymické slovníky řazené abecedně, např. K. Pala – J. Všíanský, *Slovník českých synonym*, 1994). *J. V. Bečka*

Ve věcných a pojmových slovnících mohou být také kombinovány obrázky pojmenovávaných reálií a jejich slovní označení. Takové slovníky často napomáhají jazykové výuce (v českém prostředí však zatím nejsou – kromě prací překladových – běžné).

Slovníky frekvenční

Frekvenční slovníky jsou sestavovány na základě statistických metod a uvádějí frekvenci užívání slov (slovních tvarů apod.) v různých typech textů. Slova jsou v nich zpravidla řazena podle četnosti užití (popřípadě abecedně a doplněna indexy frekvence). Průkopnickým dílem v této oblasti byl u nás frekvenční slovník J. Jelínek – J. V. Bečka – M. Těšitelová, *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce*, 1961. (V dnešní době se vytvářejí rozsáhlé počítačové korpusy mluvených textů, které by měly být podkladem pro frekvenční slovníky současně mluvené češtiny.)

zičkář). K typickým jevům současného jazyka, zejména publicistiky, patří též velká **metaforičnost** (jednoslovné metafory: *bariéra* — *psychická, koš* — *parlamentní, průchodnost* — *návrhu*; metaforická souloví: *ozónová díra, sklenkový efekt, sociální síť* apod.).

ZPRACOVÁNÍ SLOVNÍ ZÁSObY VE SLOVNÍCÍCH

Slovní zásobu jednoho nebo více jazyků (případně její specificky vymezenou část) zachycují a popisují slovníky. Jejich tvorbou se zabývá **lexikografie**.

Slovníky jazykové a naučné

- 165 Od slovníků jazykových je třeba odlišit slovníky naučné neboli encyklopedické (např. Ottův slovník naučný 1888-1909), jejichž účelem není podat informaci o slovech a jejich užívání v jazyce, nýbrž poučit o předmětech a jevech skutečnosti, které jsou slovy přirozeného jazyka označovány.

Slovníky jednojazyčné a vícejazyčné

- 166 Jednojazyčné slovníky zpracovávají z různých pohledů slovní zásobu jediného jazyka. Dvojijazyčné (případně i vícejazyčné) **překladové** slovníky porovnávají ekvivalenty několika jazyků a upozorňují na jejich sémantická, popřípadě též zobecněná pragmatická specifika (např. K. Hais – B. Hodek, Velký anglicko-český slovník, 1991-1993²).

Výkladové slovníky

- 167 Nejdůležitějším typem jednojazyčného slovníku je slovník výkladový. Jeho hlavním úkolem je vyložit významy lexikálních forem určitého jazyka (popřípadě specificky vymezené slovníkové vrstvy), většinou však přináší informace komplexnější.

Hesla (tj. slovníkové odstavce) výkladového slovníku, uvedená reprezentativní podobou heslového slova (např. nominativní formou u substantiv, infinitivní formou u sloves), obsahují zpravidla informace ortografické, ortoepické a gramatické a dále především údaje o významu, popřípadě u polysémných jednotek o více významech dané slovní formy (o některých metodách popisu významu viz § 95). Zařazení lexikální jednotky do významové struktury jazyka bývá mj. dokládáno výčtem synonym, antonym apod. Užívání slov zpravidla dokumentují příklady typických kontextových spojení (exemplifikace). Heslové výklady obsahují též stylistické charakteristiky významových užití slov a doklady

frazeologických spojení. Někdy bývají ve stručnosti uváděny i další údaje, např. etymologické (zejména u přejatých slov). Pod jedním heslovým slovem mohou být sdružena také slova odvozená a složená (tzv. **hnízdování**).

Současné výkladové slovníky se většinou zaměřují na popis slovní 168 zásoby patřící ke spisovné normě daného jazyka, tuto normu zároveň pomáhají rozvíjet a stabilizovat (uvádějí sice též nespisovné lexikální jednotky, avšak ve výběru a s odlišující stylistickou charakteristikou). Takové slovníky jsou označovány jako **normativní** (např. Slovník spisovného jazyka českého, 1989², obsahující přibližně 192 000 heslových slov, případně rozsahem menší Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost, 1994², obsahující zhruba 48 000 hesel). Jako **deskriptivní** (popisné) mohou být označovány slovníky snažící se zachytit slovní zásobu všech útvarů určitého jazyka (k tomuto typu se částečně blíží Příruční slovník jazyka českého s 250 000 heslových slov, vydaný v letech 1935-1957, i jeho těžiště však tkví v popisu spisovného lexika). Slovníky směřující k zaznamenání veškeré slovní zásoby všech dob se nazývají **tezaury**; pro češtinu takový slovník zatím nebyl vytvořen.

Speciální výkladové slovníky (podle výběru slovní zásoby):

Slovníky historické a etymologické

Slovníky historické popisují slovní zásobu vymezeného historického 169 období. Formu a význam slova zpravidla sledují i ve vývojových proměnách vztahujících se k danému časovému úseku. Uváděné údaje jsou dokumentovány ukázkami z dobových památek. Slovník většinou přináší i krátký etymologický údaj o původu slova. Příkladem historického slovníku může být akademický Staročeský slovník, který je vydáván od r. 1968 a navazuje na nedokončený Slovník staročeský Jana Gebauera, 1970². (Gebauerův slovník zpracovává staročeskou slovní zásobu od A do N, Staročeský slovník začíná písmenem N.)

Etymologické slovníky vysvětlují původ slov, jejich formální i vý- 170 znamový vývoj, souvislosti se slovy jiných jazyků. Např. V. Machek, Etymologický slovník jazyka českého, 1971³; J. Holub – St. Lyer, Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím, 1992⁴.

Slovníky teritoriálních dialektů

Nářeční slovníky zaznamenávají slovní zásobu, jejíž užívání je vy- 171 mezeno teritoriálně. Většinou bývají zpracovány diferenčně, tj. uvádějí pouze ta slova, kterými se dialekt liší od slovní zásoby celonárodní.

ny např. přes ruštinu *čaj*, přes angličtinu *kečup*; z **indiánských jazyků** *potlach*, *squaw*, *vigvam* apod.).

- 161 Zvláštní skupinu přejatých slov tvoří slova **mezinárodní (internacionalismy)**, užívaná ve většině evropských a v části neevropských jazyků. Jsou to především nadnárodní lexikální jednotky řeckého nebo latinského původu, často uměle vytvořené z řeckých nebo latinských slovních základů (např. *automobil*, *magnetofon*, *televize*). Patří k nim velká část mezinárodní odborné terminologie (např. názvy vědních disciplin: *biologie*, *filozofie*, *geografie*). Charakteru internacionalismů nabývají dnes i slova přejímaná z jednotlivých národních jazyků, např. italská hudební terminologie, anglická sportovní a počítačová terminologie (viz výše) apod. K internacionalismům lze řadit i slova vázaná na určité místní nebo časové prostředí (např. *vigvam*, *ostrakismus*), dále některá tzv. okřídlená slova a některá apelativizovaná propria.

Přejímky z češtiny

- 162 Také čeština poskytla ostatním jazykům některé výpůjčky. Do ruské němčiny se např. rozšířila slova *klobása*, *koláč*, *křen*, *povidla*, *slivovice*, *švestka*; do polštiny např. *spravedlivý*, *svoboda*, *žák*; přes polštinu do ruštiny např. *škola*, *zámek* apod. V nové době se mezinárodním stalo české slovo *robot*, uměle vytvořené bratry Čapkovými pro hru K. Čapka RUR.

(5) Zánik slov

- 163 Slova se ze slovní zásoby mohou vytrácet v souvislosti se zánikem označované skutečnosti. Ze slovní zásoby češtiny vymizely např. výrazy *platněř* („řemeslník vyrábějící pláty brnění“), *koltra* („ozdobná pokrývka na lože“), *látro* („délková míra, asi 2 m“) apod. Objeví-li se taková slova v současném jazykovém projevu, jsou označována jako **historismy**; viz § 141. Pojmenování zaniklých reálií se však někdy může uchovat jako součást frazeologické jednotky, např. *kout pikle* (*pikel* pův. „bodná zbraň“), *tisíc láter* apod.

Mizení slov ze slovní zásoby nemusí být vždy způsobeno zánikem reálie. Někdy je pouze vyústěním „konkurenčního boje“ mezi více výrazy nesoucími tentýž význam. Slovo zastarávající, které je v aktuálním slovníku postupně vytlačováno stejnoznačným novějším, se nazývá **archaismus** (viz § 141), např. *dějeprava* X *dějepis*. (Soupeřit spolu mohou také podobně tvořené dublety. Tak např. zanikla řada adjektiv užívaných ještě v 90. letech 19. století: *sociální* X *sociální*, *imaginární* X *imaginární* apod.)

NĚKTERÉ TENDENCE V SOUČASNÉ SLOVNÍ ZÁSOBĚ ČEŠTINY

Dnešní jazyk se jednak vyrovnává s dědictvím totalitní epochy, jednak musí reagovat na množství nových podnětů souvisejících se společenskou přeměnou i se současnou informační explozí. Tyto skutečnosti se pochopitelně nejvíc odrážejí v slovní zásobě.

Z úzu vycházejí slova spjatá s „budováním socialismu“ (často přejímky nebo kalky z ruštiny, např. *chozraščot*, *kádrovat*, *nadstavba*, *pětiletka*, *úderník*), a naopak jiná, která byla ze slovní zásoby vytlačována, se znovu stávají součástí běžného slovníku (např. *bezdomovec*, *hasič*, *starosta*, *zastupitelstvo*). Záměrně významově rozrušovaná a zamlžovaná slova získávají opět svůj původní význam (např. *demokracie*, *lid*, *svoboda*), jiná se zbavují ideologicky podmíněných negativních konotací (např. *intelektuál*, *kapitalismus*, *konzervativní*, *liberalismus*, *makléř*, oslovení *dámy* a *pánové*). Jazyk se zbavuje některých desémantizovaných stereotypních klišé (např. *kádrové rezervy*, *socialistické vlastnictví*, *široké masy pracujících*, *zajišťování kulturních potřeb*) apod. Na druhé straně však vznikají klišé nová, např. *smysluplná činnost*, *stát se čitelným*, *zviditelnit se*.

Kromě **obnovy a významového očišťování slov** dříve existujících je dnešní vývoj slovní zásoby charakterizován jejím **rozšiřováním o jednotky nové**:

Hlavní tendencí v současné češtině je nárůst množství **prejatých slov**, zejména z angličtiny. Přejatá slova se ustalují především prostřednictvím publicistiky a označují zejména pojmy týkající se veřejného života, ekonomie, počítačové techniky (např. *briefing*, *dealer*, *leasing*, *lobbovat*, *management*, *marketing*, *computer*, *databáze*). Vzniká také množství odvozených a složených slov od přejatých základů (např. *azylant*, *bezprecedentní*, *biomasa*, *legislativec*, *makrostruktura*; časté je tvoření sloves z přejatých substantiv: *anonymizovat*, *antagonizovat*, *prognózovat*). V hovorové češtině a slangu se stále více rozšiřuje užívání zpodstatněných prvních částí složených cizích slov (např. *disko*, *retro*, *video*). Nadměrné módní užívání některých přejatých slov však někdy vede k zamlžování jejich významu (např. *filozofie*: *filozofie návrhu*, *filozofie prodeje*; podobně *alternativní*, *dimenze*, *identita*, *nestandardní*, *reflektovat* apod.).

Současná slovní zásoba se **rozšiřuje také z domácích zdrojů**, tj. **vznikem slov nových** (např. *bavič*, *chlebánek*, *obchodovatelnost*, *vo-*

(4) Přejímání slov
 156 Slovní zásoba se mění také přejímáním slov, a to i mezi **vrstvami** jednoho **národního jazyka**, ale především z **jazyků cizích**. V rámci jednoho jazyka může docházet k přejímání z lexikálních vrstev specifikovaných místně (např. rozšíření dialektismu *dědina*), dobově (např. obohacování češtiny o prvky staročeské v době národního obrození: *touha*, *látka*, *ješitný*) a funkčně (např. novodobé rozšíření odborného termínu *ekologie* do běžného slovníku).

Přejímání slov **cizojazyčného původu** je podmíněno politickými, ekonomickými a kulturními kontakty mezi jazykovými společenstvími. Přejatá slova přicházejí s novými skutečnostmi (*telefon*, *raketoplán*, *computer*), případně označují předměty a jevy typické jen pro určitý prostor nebo čas (*bóra*, *vádí*, *tomahavk*, *reconquista*), mohou však mít také funkci stylistického synonyma (*rozsudek* — *ortel* kniž.; *jaro* — *vesna* bás.; *obchod* — *kšeft* ob. expr.), eufemistického synonyma (*tlustá* — *corpulentní*), eventuálně mohou být pouze módní záležitostí (srov. v současné době nadměrné užívání významově posunutého slova *filozofie*, např. z denního tisku: *filozofie benzinových pump*). Nejčastěji se cizí slova objevují v oblasti terminologické, pro niž jsou výhodná mezi národní srozumitelností, nezatižeností druhotnými významy a často též větší schopností vytvářet odvozeniny (srov. např. derivační možnosti přejatého termínu *adjektivum* a domácího opisného pojmenování *přídavné jméno*).

Typy přejatých slov podle způsobu a míry přizpůsobení
 157 Pro češtinu je charakteristická tendence začleňovat přejímaná slova co nejlépe do domácího jazykového systému, a to jak po stránce hláskoslovné, tak morfológické. Podle míry přizpůsobení lze rozlišovat:

(a) **lexikální jednotky citátové** (slova a především slovní spojení zachovávající si původní pravopis, většinou též výslovnost a nepřejímající české koncovky, např. *science fiction*, *fair play*, *status quo*; patří sem i přejatá tzv. **okřídlená slova**, tzn. citáty různých rčení i skutečných výroků: *omnia mea mecum porto*, *cherchez la femme* apod.);

(b) **lexikální jednotky částečně přizpůsobené** (slova dosud pocitovaná jako cizí, po stránce formální často kolísající, např. *computer* i *komputer*, *marketing* i *marketink*; *briefing* i *brífink*);

(c) **lexikální jednotky zcela zdomácnělé** (přizpůsobené českému jazykovému prostředí natolik, že se vytratilo povědomí o jejich cizím původu, např. *košile*, *anděl*, *vzduch*).

Zvláštním případem přejímání z cizích jazyků je tzv. **kalkování**, tj. 158 přesné napodobení cizího vzoru s využitím domácích jazykových prostředků. Kalky mohou být a) **slovotvorné** (vznikají překladem slovo- tvorných částí, např. *sub/scrivere* — *podepsat*, *mythollogia* — *báje/slovi*, *selbst/verständlich* — *samo/zřejmý*); b) **frazeologické** (vznikají překladem struktury frazému (*im Bilde sein* — *být v obraze*); c) **sémantické** (vznikají připojením dalšího významu podle cizího vzoru, např. slovo *zámek* — ‚zařízení na zamykání‘, získalo druhý význam ‚palác‘ pod vlivem německého *Schloss*, které znamená obojí).

Spojují-li se v slově prvky domácího a cizího jazyka, vznikají slova 159 **hybridní**. Často jde o vytváření nového domácího slova s použitím abstrahované složky cizí, např. *motosoučástka*, *fotosoutěž*, *maxisukně*. Hybridní slova mívají někdy slangový charakter (*slibotechna*), mohou však být i odbornými termíny (*supravodivý*).

Přejatá slova podle původu

Do češtiny byla jako do většiny tzv. kulturních jazyků přejímána ze- 160 jména řada slov **latinských** a **řeckých** (z řečtiny např. *demokracie*, *parabola*, *patos*, *typ*; z latiny *doktor*, *kříž*, *melodie*, *speciální*, *škola* apod.). Z územně blízkých jazyků přejímala čeština díky historickým kontaktům nejvíce slov z **němčiny**, případně němčina zprostředkovala přejetí z jazyků jiných (např. *brýle*, *knedlík*, *šunka*, *taška*; mnoho výrazů bylo přejato v oblasti řemeslnického názvosloví a řemeslnických slangů, např. *fortel*, *hoblík*, *klempíř*, *ponk*, *šichta*; v nespisovném jazyce zakotvila také řada přejatých sloves: *lajsnout*, *majznout*, *fantazírovat*, *linýrovat* apod.). Čeština má rovněž řadu výpůjček ze **slovanských jazyků**, a to zejména v důsledku jejich programového přejímání v období národního obrození (nejvíce z **polštiny**: *báje*, *otvor*, *půvab*, *věda*; z **ruštiny**: *chrabrý*, *příroda*, *šije*, *vzduch*; ze **slovenštiny**: *zástava*, *zbojník*; ze **srbocharvátštiny**: *junák*, *snacha* atd.). Z **ruštiny** přejala čeština řadu slov také ve 20. století (např. *bezpártijní*, *kulak*, *polárník*, *sovět*). Do češtiny se přejetím dostala slova i z řady dalších evropských a často i neevropských jazyků (např. z **italštiny** hudební terminologie: *duet*, *forte*, *soprán*, *virtuoz*; z **angličtiny** terminologie sportovní, dnes též např. počítačová, dále slova z civilizační vrstvy apod.: *foťbal*, *sport*, *tenis*, *trénink*; *computer/komputer*, *byte* / *bajt*, *drive* / *drajv*, *hardware*, *software*; z **francouzštiny** slova týkající se módy: *baret*, *blůza*, *fazóna*, *manžeta*; z **exotických jazyků**, např. z **arabštiny** slova *alkohol*, *káva*, *trafika*; z **turčtiny** *jogurt*, *klobouk*, *tasemnice*; z **hindštiny** *džungle*, *jóga*; z **čínštiny**

cistických textech. Zdůrazňují obraznost, jejich cílem (zejména u uměleckých metafor) je zprostředkovat nové vidění skutečnosti. V tomto typu metafor se nepřenáší pouze pojmenování, ale do jisté míry i celý jeho primární význam, který vytváří „pozadí“ (konotace) významu metaforického. Napětí mezi novým neobvyklým kontextem a primárním významem dodává metaforickému pojmenování expresivní ráz.

Aktuální metafora je výrazem autorovy subjektivity, proto je pro ni (především v uměleckých textech) typické, že může být založena na velmi uvolněném vztahu podobnosti, často spíše na pouhé individuální asociaci (srov. Fr. Halas: *ruce starých žen — těžítka bezesnosti*). O aktuální metafoře viz též Stylistika.

- 151 **Uzuální metafory** jsou přenesená pojmenování, která se už pevně ustálila v systému jazyka. Patří sem např. lexikální metafory, jejichž funkce je především pojmenovávací (např. *stolička* — ‚zub‘, *noha* — ‚součást židle‘, *zvonek* — ‚druh květiny‘), dále metafory fungující jako expresivní synonyma (např. *kokos*, *makovice* ve významu ‚hlava‘) apod. Zejména metafory první skupiny ztrácejí po ustálení v jazykovém systému (**lexikalizaci**) vztah k motivujícímu slovu. Na rozdíl od aktuální metafory jsou u nich významové konotace související s primárním významem výrazu nežádoucí (např. slovo *stolička* ve významu ‚zub‘ už nevyvolává ani nemá vyvolávat představu kusu nábytku). Jednoslovné lexikalizované metafory se podílejí na vzniku polysémie. Uzuální metafora je častá také v ustálených slovních spojení: ve víceslovných pojmenováních (např. *psi jazýček* — lidový název pro jitrocel) a zejména ve frazémeh (např. *mit máslo na hlavě*, *hořká pilulka*).

Metonymie

- 152 **Metonymie** vzniká přenesením pojmenování na skutečnost, která je s původní skutečností spjata nějakou prostorovou, časovou, kvalitativní, funkční, příčinnou a jinou souvislostí, či soumezností (např. pojmenování části těla se přenáší na místo oděvu, s nímž je tato část v prostoro-rovém kontaktu: *pata* — *pata punčochy*). Na rozdíl od metafor si metonymie v podstatě vždy uchovává primární význam přenášeného pojmenování, pouze ho zasouvá do pozadí. Lze si ji představit jako jistý druh elipsy; např. *vypil sklenici* znamená vypil tekutinu, která byla ve sklenici. Stejně jako metafora může být metonymie (nebo synekdocha) **aktuální** (např. *Dvacet podvlékaček podívalo se nahoru a řeklo jako jedním hlasem: „Poslušně hlásíme, že slyšíme.“* — Hašek) nebo **uzuální** (např. *nosí stříbrnou lišku*).

Za zmínku stojí některé ustálené modely **kontextové metonymie**: např. záměna autora a díla (*číst Čapka*, *hrát Fibicha*, prohlížet si *Bran-dla*), v publicistickém stylu častá záměna jména místa a vlády (*Praha rozhodla*, *Londýn navrhl* apod.), případně místa a rozhlasové stanice (*Londýn hlásil*) apod.

Synekdocha

Synekdocha je považována za zvláštní typ metonymie. Je nejčastěji 153 založena na souvislosti **části a celku**. Pojmenování části se přenáší na celek (*pars pro toto*), např. *kolo* (součást — jízdní kolo), nebo se pojmenování celku přenáší na část (*totum pro parte*), např. *neděle* (den — týden).

Apelativizace proprií

Zvláštní, avšak poměrně častý typ metafor i metonymie vzniká tzv. 154 apelativizací proprií (vlastních jmen). Při tomto procesu se **proprium** stává **apelativem** (obecným jménem), např. biblické jméno *Lazar* se mění v apelativum *lazar* ‚nemocný, trpící člověk‘. Někdy bývá přechodným stadiem mezi propriem a apelativizovaným jménem frazeologické přirovnání, např. *být starý jako Metuzalém* → *metuzalém*.

Propria nejsou (vzhledem k nedostatku vlastního významu) pro přenášení příliš vhodná, podléhají mu např. v tom případě, když pojmenovávají všeobecně známé nositele výrazných vlastností a stávají se tak vhodným východiskem pro obecné (mnohdy záměrně expresivní) označení těchto vlastností. Tak vzniká přenášení spontánní (*samaritán*, *romeo*, *skot*). Někdy dochází – zejména v odborném vyjadřování – i k přenášení záměrnému, při němž nemusí být výchozí nositel jména vždy všeobecně znám (např. pojmenování fyzikálních jednotek podle jmen fyziků: *watt*, *volt*, *ohm*).

Zdrojem apelativizace bývají především jména osobní (*benjamín*, *kuba*, *koniáš*) a místní (*sodoma*, *damašek*, *havana*). Nejčastěji se přenáší jména mytologická (*venuše*, *titán*, *herkules*), biblická (*goliáš*, *jidáš*, *rebeka*), literární (*švejk*, *donchuán*, *donkichoť*) a historická (*napoleon*, *quisling*, *mecenáš*).

(3) Vznik ustálených slovních spojení

Některé kombinace slov se pevně ustalují a stávají se vícečlennými 155 jednotkami lexikálního systému. Funkčně (tj. pojmenovávací schopností) jsou rovnocenné s lexikálními jednotkami jednočlennými. Podrobněji viz § 83–88.

a snaží se její nepříjemnost zastřít (např. *zesnout* místo *zemřít*, *být v náladě* místo *být opilý*, *dříve narozený* místo *starý*, *zapáchat* místo *smrdět*, *senior* místo *stařec*). Specifický druh eufemismů se objevuje také v ideologicky zabarvených projevech (např. *bratrská pomoc* místo *okupace*, *úprava cen* místo *zdražení*, *etnické čistky* místo *genocida*). Eufemismy se brzy opotřebovávají a musí být nahrazovány stále novými (tak je např. řadou dalších eufemismů vytlačováno slovo *záchod*, které je už samo původně eufemismem).

- 144 Mezi záporně zabarvená slova patří **hanlivá slova**, tzv. **pejorativa**, např. *šmelinář*, *špicl* (řadí se k nim i **slova zveličelá**, tzv. **augmentativa**, např. *psisko*, *babizna*, *kusanec*; ta však v konkrétních kontextech nemusí vždy vyjadřovat záporný hodnotící příznak, srov. *Podívej se na to milé psisko*; o formě augmentativ viz Slovo tvorba, § 197), **slova zhrubělá**, např. *tlama*, *žrát*, a **slova vulgární**, např. nadávky *hajzl*, *prase*. K záporně zabarveným lexikálním jednotkám patří i tzv. **dysfemismy** (protipól k eufemismům), tj. výrazy zveličující nepříjemnost skutečnosti (např. *chcípnout* místo *zemřít*, *být mimo mísu* místo *být neinformovaný*). Část expresivních slov, zejména záporně zabarvených a slov z dětské řeči, stojí mimo rámec spisovného jazyka.

Slovní zásoba vymezená funkčněstylovou příslušností

- 145 Některá slova jsou příznaková svou příslušností k lexikální vrstvě charakteristické pro určitý styl. Mohou mít např. příznak **odborného stylu** (odborné termíny), **publicistického stylu**, **administrativního stylu** apod. (Viz Stylistika.)

ZMĚNY SLOVNÍ ZÁSObY

- 146 Slovní zásoba se neustále proměňuje. Její vývoj je ovlivňován **faktory**: a) **mimojazykovými** (v důsledku historických změn ve společnosti a v přírodě se např. z jazyka vytrácejí pojmenování jevů zanikajících a zároveň se vytvářejí pojmenování skutečností nových), b) **psychickými** (rozvoj lidského poznání a myšlení vede k obohacování slovníku o pojmenování nově se konstituujících pojmů; variabilita citového života si vyžaduje vznik dosud neotřelých prostředků, které by nahradily výrazy už příliš „zevšednělé“ apod.), c) **jazykovými** (vývoj lexikálních jednotek je po stránce významové i formální ovlivňován jejich postavením v proměňujícím se jazykovém systému). Většinou se působení všech těchto (a řady dalších) faktorů prolíná.

Slovní zásoba se může měnit několika způsoby: 1) **tvořením nových slov**, 2) **významovými změnami existujících slov**, 3) **vznikem ustálených slovních spojení**, 4) **přejímáním cizích slov**, 5) **zánikem slov**.

(1) Tvoření nových slov

K tvoření nových slov z formálních prostředků v jazyce existujících 147 může docházet třemi základními slovo tvornými způsoby: **odvozováním** (derivací), **skládáním** (kompozicí) a **zkracováním** (abreviací). Blíže viz Slovo tvorba.

(2) Významové změny slov

Slova mohou postupem času měnit svůj význam nebo se mohou obo- 148 hacovat o významy nové, tj. stávat se polysémními; viz § 129. K základním způsobům tzv. **sémantického tvoření** lexikálních jednotek, tj. rozšiřování počtu významů už existujících slov, patří **metafora** a **metonymie**. Za zvláštní případy metaforického nebo metonymického tvoření je možno považovat i **zužování (specifikaci) významu** (např. specifikaci významu různých pojmenování nádob vznikly některé nářeční názvy pro květináč: *hrnek*, *koflík*, *pucláček*), **rozšiřování (generalizaci) významu** (svůj význam rozšířilo např. slovo *limonáda*, původně označující pouze nápoj z citrónu), významovou **abstraktizaci** (konkrétním získalo abstraktní význam, např. *jádro* — *jádro problému*) a **konkretizaci** (abstraktum se stalo konkrétem, např. *lidská hloupost* — *kupovat hloupostí*). K variantám přenesených pojmenování se počítá i **eufemismus**, tj. zjemnění (např. *zesnout* místo *umřít*), a **dysfemismus**, tj. zhrubění (*zdechnout* místo *umřít*).

Metafora

Metafora zaujímá důležité místo v jazyce, myšlení i lidském chování 149 vůbec. Její podstatou je strukturování jedné oblasti jazyka (myšlení) podle struktury jiné oblasti jazyka (myšlení).

Tradičně je jazyková metafora vykládána jako pojmenování skutečnosti prostřednictvím výrazu primárně označujícího skutečnost něčím podobnou, např. *mandle* (v krku) podle názvu tvarově podobného semena mandloně. Společný znak nemusí být vždy znakem podstatným, bývá však znakem nápadným. Metafora může být aktuální (vytvořená pro určitý aktuální kontext) a uzuální (ustálená), přechod mezi oběma typy však není ostrý.

Aktuální metafory (např. *klínové písmo větví* — Fr. Halas; *předsáli 150 privatizace* — denní tisk) se vyskytují především v uměleckých a publi-

becně užívaného v běžné mluvě. Vzhledem k značnému teritoriálnímu i funkčnímu rozšíření obecné češtiny pronikají její prvky i do češtiny spisovné, zejména do její mluvené podoby (např. *bál*, *bramboračka*, *holka*, *kluk* apod.).

Slovní zásoba vymezená sociálně

- 140 S prostředím sociálním je spjata slovní zásoba **profesních mluv, slangů, argotů** apod. **Profesní mluva** je soubor termínů a frází užívaných skupinou zaměstnanců při pracovním procesu (např. profesní mluva zdravotnická: *pacoš* — ‚pacient‘, *kožař* — ‚kožní lékař‘, *penoš* — ‚penicilin‘, *eksnout* — ‚zemřít‘). **Slang** je soubor slov a frází užívaných skupinou lidí spjatých stejným zájmem, eventuálně též profesí (např. vysokoškolský slang: *asák* — ‚asistent‘, *cvika* — ‚odborná cvičení‘, *fil-da* — ‚filozofická fakulta‘, *pruba* — ‚zkouška‘). **Argot** je mluva společenské spodiny (např. poloargotická lokální mluva lidí v Brně zvaných ‚brněnská plotna‘: *lochčit se* — ‚smát se‘, *prigl* — ‚přehrada‘, *rola* — ‚nádraží‘, *šmirgl* — ‚tramvaj‘, *štal* — ‚město‘, *špéna* — ‚Špilberk‘). Pro **profesní mluvu** (a pracovní slangy) je typická zejména významová jednoznačnost lexikálních jednotek v daném prostředí a vyjadřovací úspornost (tendence k jednoslovným pojmenováním); pro **slangovou** slovní zásobu (ale i pro **argot**) je charakteristická velká synonymičnost, expresivnost, uplatnění jazykové hry, metaforičnost apod. Především v argotu (ale i ve slangu a v profesních mluvách) se uplatňuje přejímání z cizích jazyků (v argotu to mj. souvisí se snahou vytvářet slova obecně nesrozumitelná). Hranice mezi uvedenými jazykovými poloútvary, a tudíž i mezi jejich slovní zásobou, nejsou ostře vymezené. Např. profesní mluva a pracovní slang mohou splývat.

K slovní zásobě profesních mluv a pracovních slangů je třeba poznamenat, že v řadě případů jde vlastně o slova, která v daném prostředí plní funkci odborné terminologie, nejsou však jako termíny kodifikována. Hranice mezi výrazy profesní mluvy (případně slangem) a terminologií je pak do jisté míry udržována uměle (srov. v současné době ‚slang‘ užívaný při práci s počítači).

Slovní zásoba vymezená časovou platností

- 141 Z aspektu časového se v slovní zásobě vydělují dvě příznakové vrstvy stojící na periférii lexikálního systému: slova zastarávající a slova nová. Mezi slovy zastaralými se rozlišují tzv. **archaismy** (pojmenování ustupující jinému pojmenování novějšímu, které se stalo běžnějším, např. *drahný* (čas) *X dlouhý*, *regiment X pluk*, *anžto X protože*) a **historismy** (pojmenování zaniklých historických skutečností, např. *halapartna*, *cech*,

tolar, *dráb*, *verbíř*; *vuml*, *kádrovák*). Archaismů se užívá především jako stylistických synonym, historismů se užívá především v odborné i beletristické historické literatuře.

Neologismy jsou relativně nová slova, která dosud pevně nezakotvila v povědomí všech mluvčích nebo jsou alespoň ještě jako nová pocíťována. Postupně tento příznak novosti ztrácejí, začínají se vyskytovat ve větší frekvenci a stávají se platnou součástí lexikálního systému (např. *chlebanek*, *sjetina*, *zviditelnit*, *zohlednit*). Tento proces může být různě rychlý, některé neologismy však v jazyce nezakotví vůbec a zaniknou (srov. např. zánik četných obrozenských neologismů: *zpěvořečnost*, *básnictví*, *člověkoslovi*, *antropologie*, *páchnidlo*, *voňavka*; též např. poválečné (slangové) *sonyboj*, *policista* aj.). V současné době velký počet neologismů představují slova přejatá z jiných jazyků, především z angličtiny; viz § 164.

Slovní zásoba vymezená příznakem expresivnosti

Expresivní slovo se odlišuje od slova neutrálního tím, že vedle pojmového významu obsahuje i pragmatickou významovou složku vyjadřující citový a volní vztah mluvčího k sdělované skutečnosti. 142

Expresivita je v podstatě trojího druhu: a) slovo má trvale expresivní charakter i bez kontextu, jeho expresivita zpravidla souvisí se slovo tvornou nebo hláskovou podobou, např. *děťátko*, *maličký*, *barabizna*, *hňup*, *fňukat*; b) slovo je expresivní pouze v lexikalizovaném přeneseném významu, např. *slon* ve významu ‚neobratný, mohutný člověk‘; c) expresivita slova vzniká aktuálně jako následek jeho zařazení do stylově, citově či jinak odlišného kontextu, např. *I pravil jsem: To se vr!*; *V našem městě jsou dva bijáky a v obou se hraje skvostně*. (K. Poláček).

Do systémově zakotveného významu slova se promítá pouze expresivita uvedená ad a), b).

Expresivně zabarvená slova se diferencují především podle kladného a záporného hodnotícího příznaku.

Mezi **kladně zabarvená slova** patří **familiární slova** (užívaná v důvěrném styku blízkých osob, např. slova *srdíčko*, *miláček*, *kočička*), **hypokoristika** (domácké obměny vlastních nebo obecně přibuzenských jmen, např. *Pepek*, *Mančinka*, *mamka*, *synátor*, *brácha*), **dětská slova** (užívaná dětmi nebo dospělými v rozhovoru s dětmi, např. *papat*, *bakany*, *hačat*, *papu*). Častým formálním rysem kladně zabarvených slov je deminutivnost. K výrazům s kladným citovým příznakem patří i tzv. **eufemismy** (**meliorativa**), tj. zjemňující slova, která nahrazují primární pojmenování nějaké nepříjemné, společensky nevhodné skutečnosti

ny do genetické souvislosti lexikální jednotky různého původu. Tak jsou např. v běžném jazykovém povědomí často spojována slova *lenoch* ‚líný člověk‘ a *lenoch* ‚opěradlo židle‘ (z němčiny).

Za homonyma bývají považována také slova, jejichž formální shoda vznikla **přechodem mezi slovními druhy** (např. adjektivum *nemocný* a substantivum *nemocný*, substantivum *večer* a adverbium *večer*, adverbium *vedle* a prepozice *vedle* apod.). Taková slova spolu sice geneticky i významově souvisejí, ale vzhledem ke svému slovnědruhovému rozlišení nejsou chápána jako součásti polysémní lexikální jednotky.

Sporná z hlediska zařazení k polysémii či homonymii jsou slova, která byla pomocí **polyfunkční (homonymní) přípony** utvořena od stejného základu (např. *bělidlo* ‚místo k bílení prádla‘ a *bělidlo* ‚prostředek k bílení‘; *kopáč* ‚dělník‘ a *kopáč* ‚náčiní ke kopání‘ apod.). Jsou si významově blízká, ale nelze je od sebe vzájemně odvodit.

Určování hranic mezi homonymií a polysémií patří k nelehkým úkolům lexikografické práce a v konkrétních případech bývá v různých slovnících řešeno různě.

SLOVNÍ ZÁSoba ČEŠTINY

- 135 Slovní zásobu (**lexikon**) určitého jazyka tvoří souhrn všech jeho lexikálních jednotek, tj. jednovýznamových i vícevýznamových (polysémních) slov a ustálených slovních spojení. Jejich počet není v žádném jazyce přesně zjistitelný a neustále se mění. Přibližnou představu o slovní zásobě podávají velké výkladové slovníky. Např. náš nejrozsáhlejší výkladový slovník (Příruční slovník jazyka českého, 1935-1957) obsahuje zhruba 250 000 heslových slov, ani on však nezachycuje lexikálně bohatství češtiny v úplnosti. Slovní zásoba jednotlivce je pochopitelně podstatně menší. Odhaduje se, že **aktivní individuální slovník** (tj. slovní zásoba, kterou jedinec aktivně užívá ve svých mluvených a písemných projevech) tvoří zhruba 5 000 — 10 000 slov (samozřejmě v závislosti na mentálních schopnostech, vzdělání, sociálním zařazení apod.; množství slov může být i menší nebo větší), **pasivní slovník** (tj. slovní zásoba, které jedinec rozumí, ale aktivně ji neužívá) u středoškolsky vzdělaného člověka představuje přibližně 40 000 slov (tomu zhruba odpovídá rozsah Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost, 1994²).
- 136 **Centrem slovní zásoby** každého jazyka je určité **jádro**. Obsahuje slova, která pojmenovávají nejdůležitější skutečnosti běžného života, a jsou proto nepostradatelná pro komunikaci (např. *syn*, *voda*, *slunce*,

hlava, *pes*, *dům*, *sůl*). Jádrová slova patří většinou k vývojově nejstarším a zároveň nejstabilnějším jednotkám v celém slovníku. Z hlediska synchronního jsou většinou nemotivovaná, ale sama se stávají základem pro vytváření slov odvozených. Bývají to pojmenování neutrální, bez citové a jiné příznakovosti. Jejich počet není v jazyce velký, mají však vysokou frekvenci výskytu. Protipól slovníkového jádra představují málo frekventované lexikální jednotky stojící z nějakého důvodu na **periferii lexikálního systému** (např. slova zastarávající: *batalion*, *kaprál* apod.).

VRSTVY V SLOVNÍ ZÁSObĚ

Slovní zásoba celonárodní, spjatá s určitým národním nebo národnostním jazykovým společenstvím, není zcela sourodým celkem. Lze v ní především rozlišit lexikon příslušící k reprezentativnímu **spisovnému jazyku** a lexikon **nepisovných jazykových útvarů** nebo poloútvárů nářečních, tj. teritoriálních a sociálních dialektů (je však třeba zdůraznit, že se v češtině značná část slovní zásoby teritoriálních dialektů shoduje se spisovnou). I v rámci spisovné slovní zásoby je možno diferencovat. Vedle tzv. **slov neutrálních** (použitelných každým mluvčím v každé situaci) lze vyčlenit vrstvy slov charakterizované nějakým **specifickým příznakem**. Tradičně se hovoří zejména o příznakovosti dané časovou platností slov, citovostí a funkčněstylovou příslušností.

Slovní zásoba vymezená teritoriálně

Slova, jejichž užívání je omezeno **místně**, jsou označována jako **dialektismy** (např. nářeční ekvivalenty pro spisovné slovo *peřina*: *duchna*, *svrchnice*, *devětnice*, *poduška*, *velká peřina*), případně jako **regionalismy**, konkrétně moravismy nebo čechismy, pokud jsou typická v podstatě pro celou oblast Moravy nebo Čech (např. moravismy: *deska* x *prkno*, *dědina* x *vesnice*, *ličit* x *bilit*, *sdělat* x *sundat*, *sodovka* x *limonáda*, *stolař* x *truhlář*, *suk* x *uzel*, *vlézt se* x *vejít se*, *zavazet* x *překážet* ad.). Oblastní výrazy bývají často chápány jako regionální spisovné varianty (běžné je toto hodnocení např. u moravismů *dědina*, *sodovka*, *stolař*, u čechismů *kytka*, *hřímat* apod.). Nářeční slova charakterizující skutečnost specifickou pro život v daném regionu se nazývají **etnografismy** (např. části kroje: *fěrtoch*, *krpce*, *kordule*).

Zvláštní vrstvu slovní zásoby představují slova **obecné češtiny**, útvary původně interdialektického, dnes však – především v Čechách – všeo-

138
ogar
čírka
rožnou

lené a poměrně zřetelně vydělitelné skupiny významů. Např. *letět*: 1. ‚pohybovat se ve vzduchu vlastní schopností nebo silou‘, 2. ‚být nějakou silou vržen do vzduchu (a tam se dále pohybovat)‘, 3. ‚cestovat letadlem, řídit letadlo‘, 4. ‚rychle běžet, padat‘, 5. ‚rychle plynout, míjet‘, 6. ‚rychle se šířit‘, 7. ‚dostat náhle výpověď‘.

Jednotlivá významová užití (*lexie*) uvedeného polysémního lexému (*hyperlexému*) *letět* se od sebe liší především rozdíly v souborech významových rysů (sémů) konstituujících jejich pojmové významy (srov. v 1. a 2. významu diferenční sémy rozlišující vlastní nebo cizí sílu způsobující daný pohyb), dále pragmatickými sémy (srov. expresivnost 4. významu, hovorovost a expresivnost 7. významu) a kontextovou spojitelností (srov. např. v 5. významu obvyklost spojení se slovem *čas*).

Hierarchie významů polysémní jednotky

- 130 Všechny významy víceznačného slova nejsou na stejné úrovni. Jeden bývá chápán jako **základní**, opěrný vůči ostatním. Nejčastěji (ale nikoli nutně) je vývojově primární, stylisticky a emocionálně neutrální a má předpoklad široké kontextové spojitelnosti. Ve slovnících je obvykle uváděn na prvním místě. Izolované slovo (bez kontextu) chápeme zpravidla v tomto základním významu (srov. výše 1. význam slova *letět*).

Z **hlediska motivačního** mohou být mezi sebou jednotlivé významy polysémního lexému ve vztahu: a) **postupného odvození** (jeden význam se odvozuje od druhého a sám se stává výchozím pro následující, např. *čočka* 1. ‚rostlina‘ → 2. ‚semeno této rostliny‘ → 3. ‚věc podobná semenu‘), b) **souřadného odvození** (všechny významy jsou motivovány jedním významem, např. od primárního významu slova *muž* 1. ‚dospělý člověk mužského pohlaví‘ byly odvozeny i všechny další významy → 2. ‚nositel mužských vlastností‘, 3. ‚jednotlivec z množství, zvláště voják‘, 4. ‚manžel‘). Zpravidla však jde spíše o vztahy **smíšené**.

O některých způsobech vzniku polysémie viz § 148.

Homonymie

- 131 Podobně jako u polysémie také v případě homonymie manifestuje jedna forma více významů, na rozdíl od polysémie však mezi homonymy neexistuje žádná přímá souvislost a jejich formální shoda bývá pouze **náhodná**. Homonymní jsou např. slova *takt* ‚rytmický celek‘ a *takt* ‚ohleduplné chování‘ (první bylo přejato z latiny, druhé z francouzštiny).

Vznik homonymie

Homonymy mohou být: a) domácí slova různého původu (např. *objet* 132 ‚jízdou vykonaný pohyb kolem‘ a *objetí* ‚obemknutí v náručí‘; první slovo souvisí se slovesem *jet*, druhé se slovesem *jmout*), b) slovo domácí a přejaté (*role* ‚pole‘ a *role* ‚herecká úloha‘; druhé slovo bylo přejato z francouzštiny přes němčinu), c) slova přejatá z různých jazyků (*servis* ‚podání‘, *servis* ‚jídelní soubor‘, *servis* ‚opravářská služba‘; první přejetí je z francouzštiny přes angličtinu, druhé z francouzštiny, třetí z angličtiny, původ všech je však třeba hledat v latině).

Druhy homonym z hlediska formy

Podle rozsahu formálních shod je možno homonyma dělit na **úplná** 133 a **částečná**. Úplná homonyma se shodují ve všech gramatických tvarech, např. *raketa* ‚létací zařízení‘ a *raketa* ‚pálka‘. Částečná homonyma mají některé tvary odlišné, např. slovo *los* ‚severské zvíře‘ má tvary mužského rodu životného, vzoru *pán*, zatímco slovo *los* ‚poukázka loterie‘ má tvary mužského rodu neživotného, vzoru *hrad*.

Okrajově patří k homonymům ještě tzv. **nepravá homonyma**, a to **homofona** (zvukově shodné, ale graficky odlišné jednotky, např. *objet*, *oběd*; *mýt*, *mít*; *dub*, *dup*) a pro češtinu značně netypická **homografa** (graficky shodné, ale zvukově odlišné jednotky, např. *panický* — související se slovem *panika* — a *panický* — související se slovem *panic*). K homonymům mají blízko tzv. **paronyma**, slova formálně podobná, ale významově zcela odlišná, např. *historický* — *hysterický*, *kosmický* — *kosmetický* apod.

Homonyma a paronyma dělají problémy zejména cizincům, srov. řadu: *milý*, *milí*, *myly*, *myli*, *milí*, *milí*, *mýlí*.

Hranice mezi polysémií a homonymií

Hranice mezi polysémií a homonymií není ostrá. Homonymie totiž 134 může vznikat i **rozpadem polysémie**, a to v případě, že se jednotlivá významová užití polysémního lexému od sebe z různých důvodů natolik vzdálí, že se jejich souvislost vytratí a vývojový vztah z hlediska současného jazyka zatemní. (Např. slova *prát* ‚bít, mlátit‘ a *prát* ‚zbavovat špíny vodou‘ spolu kdysi významově těsně souvisela, protože prádlo se čistilo tak, že se do něho u vody bušilo dřevěnou plácačkou. Změnou mimojazykové reality byla však souvislost mezi nimi setřena a ze synchronního pohledu je už lze považovat za homonyma.)

Ojediněle dochází k procesu opačnému, totiž že začnou být na základě formální shody a nějakého blízkého významového rysu mylně dává-

být lexikální opozitum, případně opisné vyjádření (např. *neřest X ctnost, neomalený X zdvořilý, nevrly X mající dobrou náladu, nerudný X přívětivý*).

SYNTAGMATICKÉ VÝZNAMOVÉ VZTAHY (LEXIKÁLNÍ SPOJITELNOST)

- 125 Syntagmatické významové vztahy jsou mezi lexikálními jednotkami, které se spolu mohou spojovat v lineárním řečovém řetězci. Schopnost spojitelnosti je v rovinách nesoucích význam, především v rovině lexikální, označována termínem **kolokabilita**. Míra kolokability je pro jednotlivá slova různá, zcela neomezenou spojitelnost však nemá žádné. Některá slova se spolu kombinují se zvláště velkou pravděpodobností. Vyplývá to především z jejich významových vlastností, ale i z tradice určitého jazyka (např. *vyprchat — vůně, štěkat — pes, kácet — strom, les*). Krajní případ takové pravděpodobnosti souvšytku představují **jednotky monokolokabilní**, které se mohou objevit pouze v jediném syntagmatu, mimo něj ztrácejí možnost samostatné existence, a tím i samostatný význam (jsou to součásti frazémů, např. *být hin, jít na kutě, dávat bacha, jít k duhu*).

Systémové předpoklady kolokability

- 126 Většina lexikálních spojení se konstituují až v konkrétních promluvách (kromě syntagmat víceméně ustálených), předpoklady pro jejich vznik jsou však zakotveny v systému jazyka. Jsou dány především významovými (ale samozřejmě i gramatickými a pragmatickými) vlastnostmi lexikálních jednotek.

Významové předpoklady

- 127 Některé jednotky mají vzhledem ke svému významu vytvořeny předpoklady pro poměrně širokou kombinovatelnost (např. *mit, velký*), jiné vyžadují spojení pouze s jednotkami určitých vyhraněných sémantických rysů (např. sloveso *vřít* se může ve svém původním významu pojít jen se slovy s významovým znakem (sémem) ‚tekutina‘, slovesa *jíst, vraždit* mohou obsazovat pozice subjektu pouze lexikálními jednotkami se sémantickou charakteristikou ‚člověk‘, adjektivum *červený* vyžaduje u druhého členu syntagmatu významový rys ‚konkrétnost‘ apod.). Tato sémantická determinace lexikální spojitelnosti se pak systémově, kategoriálně odráží v **syntaktické valenci**; viz Syntax, § 623.

Narušení pravidel sémantické kombinovatelnosti může být někdy přípustné a odůvodnitelné. Přípustným vybočením z platné normy jsou např. metafory (*řeka zpívá, tmavomodré blues, sladký hlas*).

Jsou však i případy, kdy anomálnost spojení lexikálních jednotek nemusí být dána jejich neslučitelností jazykovou, ale může být primárně způsobena neobvyklostí kombinace pojmenovávaných jevů v reálném světě (např. *vařit koberec, jíst železo, kulatý čtverec*). Taková anomálnost je z hlediska jazyka irelevantní.

Pragmatické předpoklady

Spojitelnost slov je ovlivňována i jejich pragmatickými vlastnostmi. 128 Ty např. předurčují spojení lexikálních jednotek s jednotkami obdobného zařazení stylového, emocionálního apod. Z hlediska pragmatických rysů nejsou běžně přípustná např. syntagmata typu *obdržet vyhazov, chciplý oř*. Jako příznaková spojení však mohou sloužit k záměrnému ozvláštňení projevu (k vyvolání komického efektu apod.). Principiálně je totiž v konkrétním kontextu každá lexikální jednotka kombinovatelná s kteroukoli jinou, pokud narušení pravidel spojitelnosti vyjadřuje nějaký komunikativní záměr.

POLYSÉMIE (A HOMONYMIE)

Na strukturaci slovníku z hlediska významových vztahů se podílí také 129 polysémie (víceznačnost), tj. existence více než jednoho významu pro jednu formu. Jednotlivá významová užití polysémií jednotky mají zřetelnou **genetickou souvislost**, jsou od sebe odvoditelná, např. *zub*: 1. ‚tvrdý útvar v čelisti‘, 2. ‚vrub na ostří‘ (významová diferenciacie vznikla metaforicky).

Polysémie je v lexikálním systému zcela běžným jevem. Pomáhá totiž řešit protiklad mezi nikdy nekončící potřebou stále nových pojmenování a omezeností inventáře jazykových jednotek. Vyhovuje též kapacitě lidské paměti. V komunikaci není polysémie na závalu, protože mnohoznačné jednotky se v kontextech stávají zpravidla jednoznačnými (*Babička podojila kozu X V tělocviku nepřeskočil ani kozu*).

Striktně vzato jsou téměř všechna slova víceznačná, protože v kontextech mohou nabývat pokaždé jiného významového zabarvení. O polysémii se však hovoří pouze tehdy, když se aktuální významový posun začne osamostatňovat a ustalovat (lexikalizovat). Za polysémií tedy bývají považovány pouze takové lexikální jednotky, které vytvářejí ustá-

- (2) **Komplementarita**
 119 **Komplementární opozita** (z hlediska logiky zvaná též **kontradiktorická**) se vzájemně doplňují, tj. pokrývají svými významy celý rozsah nadřazeného pojmu a rozdělují ho na dvě poloviny. Na rozdíl od polárních antonym nenechávají mezi sebou žádný prostor pro členy přechodové. Z popření jednoho členu opozitní dvojice nutně vyplývá platnost členu druhého (kontradikce). Není-li např. někdo živý, musí být mrtvý; není-li mrtvý, musí být živý. Obraty *ani živý, ani mrtvý*, případně *polomrtvý* jsou možné pouze jako metafory. Komplementární opozity jsou např. dvojice slov: *rozbitný X nerozbitný, konečný X nekonečný, vidoucí X slepý*.

Adjektiva vyjadřující komplementární opozitnost (pokud nejsou užita v přeneseném významu) nelze na rozdíl od adjektiv vyjadřujících antonymií polární stupňovat.

Komplementární opozitnost má v jistém smyslu blízko ke gramatické negaci. Např. výpověď s negací (*Tatínek nespí*) spojuje s výpovědí bez negace (*Tatínek spí*) obdobný kontradiktorický vztah, jaký je mezi komplementárními opozity (*bdít X spát*), případně mezi výpověďmi, v nichž jsou tato opozita užita.

- (3) **Konverzivnost**
 120 K opozitnosti je někdy řazena také konverzivnost, přestože jde o vztah, který není založen na negaci, ale pouze na protichůdnosti pohledu, z něhož je viděna stejná skutečnost. Konverzivním vztahem jsou spojeny např. významy lexikálních jednotek *najmout X pronajmout, oženit se X provdat se, koupit X prodat*. Konverzivním vztahem je také např. relace mezi lexikálními jednotkami označujícími různé reciproční sociální role, např. *učitel X žák, lékař X pacient, pán X sluha, otec X syn*.
- 121 Za typ konverzivnosti je možno považovat i významový vztah mezi tzv. **vektorovými opozity**. Ta vyjadřují v širokém slova smyslu protichůdný směr (např. *přijít X odejít, vstát X upadnout, napustit X vypustit*). Jeden člen dvojice popírá jen část významu členu druhého, např. *vlézt X vylézt*, 'lezením se dostat někam' X 'lezením se dostat odněkud'. Nejčastěji bývají vektorovými opozity slovesa, formálním prostředkem vyjadřujícím protikladný významový vztah jsou předpony. K vektorovým opozitům patří i řada předložkových dvojic, např. *do X z, k X od, nad X pod*.

Opozitnost a polysémie

Vícevýznamová (polysémií) slova vstupují do vztahů opozitnosti 122 každým svým významem zvlášť. Např. 1. *plný* (sál) X *prázdný*; 2. *plný* (počet) X *neúplný*; 3. *plná* (tvář) X *vyhublá*; 4. *plný* (hlas) X *slabý*.

Kontextová opozita

V konkrétní komunikaci se dostávají do významového protikladu i slo- 123 va, která normálně opozity nejsou. Např. *Nepřijdu zítra, přijdu v neděli*. Některá z nich se mohou častým používáním v jistém kontextu ustálit v jazykovém povědomí mluvčích jako fakultativní kontextově vázané protikladné dvojice. Např. *černé X hnědé* (uhlí), *červené X bílé* (víno), *římské X arabské* (číslice) apod. Takové dvojice lexikálních jednotek stojí na periférii systémové opozitnosti.

Formální stránka opozit

Z hlediska formální struktury mohou být opozity jednotky nestejných slovních základů, potom hovoříme o **lexikálních opozitech** (*život X smrt, studený X teplý, láska X nenávisť*), nebo jednotky téhož základu rozlišené slovtvorně, potom hovoříme o **slovtvorných opozitech**. 124

Slovtvorná opozita mohou být slova odvozená nebo složená. U složených opozit vzájemná protikladnost vyplývá většinou z významového vztahu jejich prvních částí: *maloměsto X velkoměsto, dobromyslný X zlomyslný, minisukně X maxisukně*. Odvozená opozita jsou tvořena především pomocí předpon. Předpony vytvářející opozitní významový vztah se pojí buď s oběma členy dvojice (*přijít X odejít, vstoupit X vystoupit, nadřizený X podřizený*), nebo pouze s jedním, jehož význam specifikují na pozadí členu druhého (*cenný X bezcenný, zákonný X nezákonný, morální X amorální*).

K slovtvorným opozitům patří též velká skupina tzv. **opozit záporových**, která lze potenciálně tvořit od poměrně velkého množství slov. Vztah významové protikladnosti je v nich formálně vyjádřen zápornkou *ne-*. Negativní odvozeniny nemusí znamenat pouhé popření kladného slova, jako je tomu např. u sloves (*zpívám X nezpívám, kreslím X nekreslím, tančím X netančím*), ale mohou se u neslovesných opozit lexikalizovat v různých významových odstínech. Plnohodnotně vyjadřují antonymií polární (*šťastný X nešťastný, přítel X nepřítel*) i komplementární (*smrtný X nesmrtelný, plavec X neplavec*).

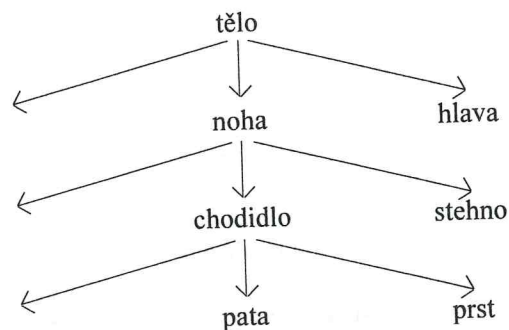
Specifický významový vztah vytváří zápornka *ne-* ve dvojicích adjektiv typu *velký X nevelký, mladý X nemladý, lehký X nelehký* apod. U tohoto typu (pouze v lexikalizovaných případech!) záporné podoby nepředstavují přímo opak významu, ale pouhé jeho oslabení (úplný opak bývá vyjádřen lexikálními opozity — *mladý X starý, velký X malý, lehký X těžký*). Těmto opozitům se říká **neplná**.

Některá záporná slova nejsou opozity ke svým kladným podobám, protože kladná podoba v současném jazyku neexistuje. Jejich protikladem pak může

těchto stupních setkáváme s víceslovným pojmenováním nebo jazyk ani speciálním ustáleným označením nedisponuje a v praxi ho nahrazuje náhodně vytvořenými opisy.

Vztah části a celku

- 115 Hyperonymně-hyponymnímu vztahu je do jisté míry blízký vztah části a celku, např. *noha* — *tělo*, *střecha* — *dům*, *opěradlo* — *židle*. Také tento významový vztah vytváří ve slovníku hierarchické struktury, např.:

Modifikací významové souvislosti část — celek je i vztah **jednotlivost** — **skupinovitost**, kterým jsou spojeny např. lexikální jednotky *strom* — *les*, *otec* — *rodina*, *hráč* — *mužstvo*.

Různé typy uvedených hierarchických významových vztahů jsou využívány zejména při uspořádávání hesel ve slovnících řazených na principu věcné a pojmové souvislosti; viz § 176.

Opozitnost

- 116 Významová opozitnost (protikladnost), tradičně nazývaná antonymií (dnes se tento termín užívá spíše pro označení jednoho z typů opozitnosti, viz níže), není vztahem opačným k synonymií, jak by se na první pohled mohlo zdát. Její podmínkou je naopak blízkost významů, dokonce větší nežli u ko-hyponymie, za jejíž specifický druh by mohla být považována. V optimálním případě jsou **opozita** souřadné jednotky téhož významového základu lišící se pouze protichůdnou hodnotou jednoho svého významového rysu.

Na rozdíl od synonymního nebo ko-hyponymního vztahu nevytváří opozitnost celé slovní řady nebo skupiny, nýbrž spojuje pouze dvě lexikální jednotky (*vysoký* X *nizký*) nebo dvě skupiny synonymních lexikálních jednotek (*statečný*, *nebojácny* X *zbabělý*, *bázlivý*). Opozitnost

není ve slovníku příliš častým jevem. Většina lexikálních jednotek opozita nemá (např. *kniha*, *mouka*, *skříň* apod.).

V široce chápané opozitnosti lze vyčlenit několik podtypů významové protikladnosti:

(1) Antonymie

Pro vlastní **antonymii**, zvanou též **polární**, **graduální** (z hlediska logiky **kontrární**), je typické, že členové protikladné dvojice, např. *malý* X *velký*, *ledový* X *horký*, *hluboký* X *mělký*, nepokrývají svými významy celý rozsah nadřazeného pojmu. Z popření jednoho členu nevyplývá nutně platnost členu druhého. (Když např. někdo není malý, nemusí to znamenat, že je velký, ale může mít třeba střední velikost.)

Polární antonyma si lze představit jako opačné póly stupnice, mezi něž je možno umístit ještě minimálně jeden, případně více přechodových stupňů. Např. *ledový* — *studený* — *chladný* — *vlažný* — *teplý* — *horký* (lexikální jednotky stojící při pólech stupnice — např. *studený*, *ledový* — bývají spojeny vztahem intenzifikační synonymie; viz § 107). V případě, že jazyk nedisponuje ustálenou lexikální jednotkou označující střední člen stupnice, je možné si ho vždy alespoň pojmově představit a vyjádřit opisem (např. *ani hluboký*, *ani mělký*; *mající střední hloubku* apod.).

Jedno z dvojice polárních antonym bývá užíváno také bezpříznakově, v zobecňujícím významu platném pro označení celé stupnice. Tuto úlohu plní antonymum stojící na pólu maxima. Ptáme se např. *Jak je to dítě staré?* (i když je teprve v peřince); *Jak je ten muž vysoký?*; *Jak je ta stuha široká?*; Vlastnost obecně nazýváme *stářím*, *výškou*, *šířkou* apod.

Polární antonyma, jejichž význam souvisí s gradováním nějakého příznaku (proto též označení graduální), jsou tvořena většinou jakostními adjektivy, která je možno stupňovat. Užívá se jich ve srovnávacích větách: *Marek je větší než já*; *Pavel je největší ze všech*. I v základním stupni však tato adjektiva vyjadřují srovnání, a to vzhledem k standardu běžnému pro určitý jev. Řekneme-li např. o nějakém člověku, že je vysoký, znamená to, že v rámci třídy lidí se jeho výška pohybuje směrem k maximu. Řekneme-li o hoře, že je nízká, bude sice objektivně určitě vyšší než jakýkoli člověk, ale vzhledem k průměrným hodnotám platícím pro hory se její výška bude pohybovat u pólu minima.

Druhý stupeň těchto adjektiv nemusí být užíván jen ve větách srovnávacích, může mít také funkci prostě zesilující (tzv. **elativ**), např. *starší člověk*, *delší čas*. Elativ označuje míru vlastnosti překračující střed příslušné hodnotové stupnice (vlastně tedy srovnává s tímto středem) a nedosahující pólu maxima. Vyskytuje se však i v případech eufemického vyjadřování, kde nahrazuje krajní stupeň vlastnosti, např. *starší paní* místo *stará paní*.

kdy je však těžké takovou jednotku určit, více členů může být rovnocenných, např. *odvážný, statečný*.

Synonymie a polysémie

- 110 Synonymie je relace v oblasti významové, proto **víceznačná (polysemní) slova** vstupují do tohoto vztahu každým významem zvlášť. Např. 1) *slepý* (člověk) — *nevidomý*, 2) *slepý* (náboj) — *cvičný*.

Formální stránka synonym

- 111 Z hlediska formální výstavby bývají synonymy především slova různých slovních základů, ale ojediněle jimi mohou být i slovtvorné varianty, tj. složeniny (*jazykověda* — *jazykozpyt*, *hrůzný* — *hrůzstrašný*) nebo slova odvozená (*stařec* — *stařík*, *dělit* — *rozdělovat*). Synonymie spojuje také jednoslovné lexikální jednotky s víceslovnými, např. v oblasti odborné i lidové terminologie (*pampeliška* — *smetánka lékařská*, *hvozdík* — *slzičky Panny Marie*) nebo ve frazeologii (*zestárnout* — *přijít do let*, *výjimka* — *bílá vrána*).

Za synonyma nepovažujeme varianty morfologické (*kedluben* — *kedlubna*) a hláskové (*plst* — *plstí*).

Synonymy mohou být slova všech slovnědruhových kategorií, nejčastěji se však na synonymním vztahu podílejí slovní druhy s pojmenovací funkcí, tj. substantiva, adjektiva, adverbia a slovesa. Ve všech případech musí platit, že synonyma jsou téhož slovního druhu (*chytrost* a *moudrý* tedy synonymy nejsou).

Hyperonymie — hyponymie

- 112 Hyperonymně-hyponymní významový vztah je mezi dvěma lexikálními jednotkami, které vyjadřují **nadřazený a podřazený** pojem, např. *RYBA* — *pstruh*, *CIT* — *láska*, *POHYBOVAT SE* — *běhat*. Jde mezi nimi o souvislost obecnějšího a speciálnějšího.

Pro hyperonymně-hyponymní vztah je typické vzájemné zahrnování, realizující se ve dvou protichůdných směrech:

Z hlediska tzv. **extenze pojmu**, tj. třídy všech jevů skutečnosti, na něž se daný pojem a odvozeně též význam lexikální jednotky vztahuje, je podřazená jednotka (**hyponymum**) zahrnuta v jednotce nadřazené (**hyperonymu**); např. třída všech pstruhů je součástí třídy ryb.

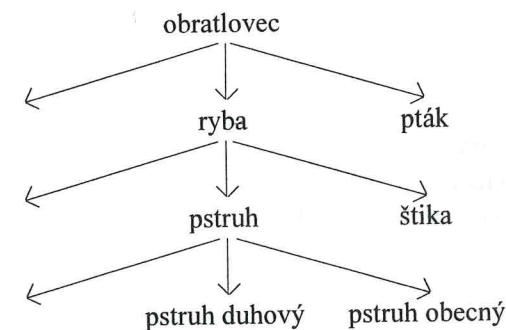
Z hlediska tzv. **intenze pojmu**, tj. souboru rysů konstituujících obsah pojmu a druhotně se odrážejících v souboru významových rysů (sémů) lexikální jednotky, jde však mezi hyperonymem a hyponymem o vzájemné zahrnování v opačném směru. Celý význam nadřazené jednotky je obsažen ve významu jednotky podřazené, ta je pak navíc obohacena o další specifikující významové rysy. V uvedeném příkladu význam slova *pstruh* zahrnuje význam slova *ryba* a navíc další znaky, např. „lososovitá (ryba) s tečkami na bocích, žijící v čistých vo-

dách‘. (Této souvislosti mezi hyperonymy a hyponymy se využívá ve slovníkářské praxi při definování významů slov. Definice uvádí vždy jednotku nadřazenou a na jejím základě za pomoci zpřesňujících rysů charakterizuje význam jednotky podřazené.)

Jedno hyperonymum nebývá v hyperonymně-hyponymní struktuře nadřazeno pouze jednomu hyponymu. Např. slovo *ryba* může plnit úlohu hyperonyma vůči podřazeným jednotkám *pstruh*, *kapr*, *štika* apod., k nimž všem má stejný vztah. Slova, která stojí vzhledem k jednomu hyperonymu na téže úrovni a liší se jen různými diferenčními příznaky, spojuje vztah **souřadnosti**. Nazýváme je **kohyponymy**. Kohyponyma vytvářejí řady s více či méně otevřenými hranicemi (např. názvy květin, názvy řemesel, názvy citů), případně též cyklicky uspořádané uzavřené podsystemy (např. pojmenování pro roční období, dny v týdnu, světové strany apod.).

Hyponymum jednoho hyperonyma může být na jiném stupni zobecnění zároveň hyperonymem další podřazené jednotky. **Vztahy nadřazenosti a podřazenosti**, které je možno považovat za hlavní organizující princip celého slovníku, vytvářejí v lexikální rovině jazyka vícestupňové **hierarchické struktury**.

V přírodovědném názvosloví se tyto vztahy staly základem systematizace členů přírodní říše (následující příklad zdaleka nezachycuje všechny stupně odborné nomenklatury systému živočichů, odpovídá však zhruba znalostem a jazykovému vybavení běžného mluvčího):

Lexikální jednotky, které se vyskytují v hyperonymně-hyponymních hierarchiích ve středních polohách, patří většinou k základnímu slovnímu fondu. Jednotky vyšších stupňů, vyžadující při pojmenování vyšší stupeň zobecňující abstrakce, i jednotky nejnižších stupňů, vyžadující naopak specifikaci, bývají ve slovní zásobě novější a v užívání méně běžné. Často se také stává, že se na

(např. slovo a jeho víceslovnou parafrázi, srov. výklad významů slov ve slovnících).

(1) Úplná synonymie

- 103 Na úrovni lexikálního systému by se o úplné (totální, absolutní, striktní) synonymii dalo hovořit v případě naprosté shodnosti všech významových (včetně pragmatických!) rysů slovníkových jednotek a z toho plynoucí stoprocentní zaměnitelnosti těchto jednotek ve všech kontextech. Taková synonymie by však byla nefunkčním luxusem, proto se jí jazyk ve snaze o ekonomičnost brání. I zdánlivě významově totožná slova, jako např. *hezký* — *pěkný*, *hrozně* — *strašně*, *zde* — *tady*, nejsou ve všech kontextech zcela zastupitelná nebo se v nich přinejmenším nevyskytují se stejnou frekvencí. Nejblíže k úplné synonymii mají lexikální dublety tvořené mezinárodním slovem a jeho českým ekvivalentem, např. *lingvistika* — *jazykověda*, *vokál* — *samohláska*, *dislokace* — *rozmístění*, i u těch však bývá v různých kontextech upřednostňována jedna z variant (např. slovo *lingvistika* se zpravidla neuzívá v souvislosti s jazykovědou 19. stol. apod.). Přejaté slovo často stylově náleží k odbornému, knižnímu nebo publicistickému vyjadřování.

(2) Částečná synonymie

- 104 Částečná synonymia, překrývající se základními významovými rysy, ale lišící se rysy okrajovými, případně pragmatickým (emocionálním, stylistickým či jiným) odstíněním, jsou na rozdíl od totálních synonym v lexikální rovině jazyka běžným jevem. Tradičně se hovoří o synonymii, ve skutečnosti však jde spíše o významovou podobnost.

(a) Synonymia ideografická

- 105 Synonymní slovníkové jednotky lišící se ve sféře nociónálního (věcného) významu nazýváme synonymia ideografická. Označují buď velmi blízké skutečnosti, nebo tutéž skutečnost z odlišných hledisek. Např. *moudrý* — *chytrý* (obojí znamená ‚rozumově vyspělý‘, ve významu slova *moudrý* je však zdůrazněna rozvážnost, prozíravost, zkušenost, zatímco ve významu slova *chytrý* především bystrost úsudku). Podobně *hrdý* — *pyšný*, *smělý* — *nebojácný*, *les* — *háj*, *ohrada* — *plot*, *zemřít* — *zahynout*.

- 106 K ideografickým synonymiům bývají řazena také **synonymia specifikační**, která mají funkci významového zpřesnění. Např. *červený* — *rudý* ‚temně červený‘. (V tomto případě jde vlastně o poněkud otupený vztah nadřazenosti — podřazenosti; viz § 112.)

- 107 Lexikální jednotky se mohou lišit také rozdílnou intenzitou významového znaku. Hovoříme o **synonymii intenzifikační** (ta často souvisí

se synonymií emocionální; viz § 108). Např. *studený* — *ledový*, *strach* — *hrůza*, *volat* — *křičet*. (U intenzifikačních synonym je nejvíce patrný rys významové gradovatelnosti, příznačný pro synonymii obecně.)

(b) Synonymia pragmatická

Synonymní lexikální jednotky se nemusí lišit jen odstíny věcného významu, ale mohou se odlišovat také zobecnělymi (tj. v jazykovém systému zakotvenými) **pragmatickými rysy**; viz § 94. Pragmatickými příznaky se diferencují zejména **synonymia emocionální a stylistická**.

Synonymia emocionální vyjadřují především různé citové a hodnotící kladně nebo záporně orientované postoje mluvčích, např. *děda* — *dědoušek*, *spát* — *hajat*, *kouřit* — *hulit*, *nováček* — *zelenáč*. Do této kategorie synonym lze také zařadit eufemismy a dysfemismy; viz § 143–4.

Synonymia stylistická se diferencují zejména možnostmi užití v různých prostředích a v odlišně funkčně vymezených projevech. Mohou se lišit např. příznaky na ose hovorovost — neutrálnost — knižnost (neutr. *nehoda* — hovor. *malér*; neutr. *ale* — kniž. *leč*), příslušností k různým funkčním stylům, např. odbornému (neutr. *zlomenina* — odb. *fraktura*), publicistickému (neutr. *podnitit* — publ. *iniciovat*) apod.

Druhotně se mohou stát stylistickými synonymy (s teritoriálním, sociolectickým, temporálním, popřípadě jiným pragmatickým příznakem) také stejnoznačné jednotky různých jazykových systémů a vrstev, tj. jinojazyčné a nářeční ekvivalenty (**tautonyma**) a stejnoznačná slova příznakových vrstev téhož jazyka (např. slangu, argotu, profesních mluv; archaické slovní zásoby). Srov. *počítač* — *computer* (cizojazyčné), *kmotr* — *kmocháček* (nářeční), *vesnice* — *dědina* (regionální moravské), *skvrna* — *flek* (obecně české), *anatomie* — *anča* (studentský slang), *revolver* — *stříkačka* (argot), *zemřít* — *eksnout* (lékařská profesní mluva); *protože* — *anžto* (archaické).

Synonymické řady

Synonymní lexikální jednotky nevytvářejí v systému jazyka pouze dvojice (*slepy* — *nevidomý*), ale též celé synonymické řady nebo skupiny (např. *odvážný*, *statečný*, *smělý*, *chrabrý*, *udatný*, *hrdiný*, *neohrožený*, *nebojácný*, *mužný*, *bohatýrský*, *srdnatý*, *heroický*, *zmužilý*, *rekovný*, *nezastrašitelný*). Jádrem synonymem takové skupiny je lexikální jednotka (někdy nazývaná dominanta), která označuje skutečnost, k níž se vztahují i ostatní členy skupiny, svým základním významem a neobsahuje pokud možno další významové ani pragmatické příznaky. Bývá nejméně kontextově omezená a vyskytuje se v největší frekvenci. Ně-

OBEČNÁ JMÉNA A VLASTNÍ JMÉNA

- 97 Lexikologie se zabývá zejména tzv. **obecnými jmény** neboli **apelativy** (*kočka, auto, mrak* apod.). Apelativa mohou díky svému zobecnělému a zobecňujícímu významu (shrnujícímu podstatné rysy pojmenovávané třídy předmětů nebo jevů skutečnosti) označovat v aktuálních kontextech buď abstraktní generický pojem (*Kočka je šelma*), nebo se mohou vztahovat ke konkrétní jednotlivině (např. *Sousedova kočka má kořata*), popřípadě k určité skupině jednotlivin (*Přiběhly kočky ze sousedství*).
- 98 Od apelativ se liší tzv. **vlastní jména** neboli **propria**. Nenesou zobecňující význam, který by byl srovnatelný s významem apelativ (určité významové rysy však u nich vysledovat lze, např. z propria *Marie* zpravidla vyplývá, že jde o označení osoby ženského pohlaví, i když tomu tak nemusí být vždy), jejich funkcí je pouze rozlišovat a označovat konkrétní jednotliviny jako jedinečné objekty (*Jan Hladký, Praha, Vltava, Povídky malostranské*).
- 99 Podle charakteru označovaných objektů se propria dělí především na **antroponyma** (jména lidí: křestní, příjmení), **toponyma** (jména zeměpisná: světadílů, států, osad, hor, lesů atd.) a **chrématonyma** (jména lidských výrobků, institucí apod.). Vlastními jmény se zabývá lingvistická disciplína **onomastika** (jednotlivými zmíněnými oblastmi pak antroponomastika, toponomastika a chrématonomastika).
- Řada proprií (např. *Bohumil, Svoboda, Písek*) vznikla z apelativ, z mnohých proprií naopak vznikají apelativizací jména obecná; viz § 154.
- 100 Odlišnost proprií a apelativ je reflektována i v pravopise. Propria se konvenčně píše s velkým počátečním písmenem. Velké písmeno se užívá i v souslovích, která si sice uchovávají apelativní význam svých členů, jako celek však zároveň plní úlohu vlastních jmen označujících jedinečné nebo významné skutečnosti (např. *Ministerstvo financí ČR, Pražský hrad, Helsinské dohody* apod.).
- Nejednoznačná z hlediska rozlišování apelativum — proprium jsou jména příslušníků národů, značková pojmenování sériových výrobků apod. Vztahují se totiž vždy k celé třídě stejných jednotlivin a tím mají blízko k apelativům. V tradicích různých jazyků a jejich pravopisných kodifikací jsou chápána různě, pro češtinu se ustálilo jejich psaní s velkým písmenem (názvy výrobků je však možno užívat i jako jména obecná a psát je s malým počátečním písmenem, srov. *automobil Škoda Favorit X s favoritem dnes jezdí každý*). O psaní velkých písmen ve vlastních jménech viz též Fonetika a fonologie, § 68.

VÝZNAMOVÉ VZTAHY

Jednotky lexikální roviny jsou propojeny nejen vztahy formálními 101 a formálně významovými, např. *učit — učitel; učitel — stavitel* (viz Slovo tvorba), ale též souvislostmi v oblasti čistě významové. Slovník je strukturován paradigmatickými a syntagmatickými významovými vztahy.

Paradigmatickým významovým vztahem jsou propojeny takové lexikální jednotky, které lze ve větě dosadit na totéž místo, v konkrétním kontextu se však vzájemně vylučují (kromě synonym), tj. nemohou platit zároveň. (Srov. pojmenování barev: Ve větě *Oblékla si bílý svetr* lze slovo *bílý* nahradit jinými označeními pro barvy, např. *černý, žlutý, zelený*, v kontextu týkajícím se jednoho určitého svetru však může platit pouze jedna možnost.)

Syntagmatické významové vztahy jsou mezi jednotkami, které se mohou ve větě spojovat. (Např. slovo *pes* se na jedné straně pojí se slovy *štěkat, vrčet, kousat, hlídat...*, na druhé straně se slovy *lovecký, chlupatý, zlý* apod.)

Význam každé lexikální jednotky se ve struktuře slovníku ustanovuje v průsečíku paradigmatických a syntagmatických významových vztahů.

PARADIGMATICKÉ VÝZNAMOVÉ VZTAHY

Paradigmatické významové relace se zakládají na různě odstíněné a v nestejně míře se projevující **významové podobnosti**.

Synonymie

Synonymie (stejnoznačnost, souznačnost) je vztah mezi jazykovými 102 jednotkami, které mají ekvivalentní význam, odlišují se však svou formou. (Z hlediska spojení významu a formy je synonymie protikladem polysémie a homonymie, při nichž jedné formě odpovídá více významů; viz § 129–134.)

Schopnost vyjádřit obdobný obsah formálně rozličným způsobem je jednou ze základních vlastností jazyka (viz Stylistika). Vztah významové ekvivalence se nevyskytuje pouze na úrovni slovníku, ale též v rovinách jednotek nižších (morfémů) i vyšších (slovních spojení, vět i celých textů), případně spojuje jazykové struktury přes hranice těchto rovin

94 Na konstituování lexikálního významu se může podílet ještě další činitel, tzv. **pragmatický faktor**, tj. postoj mluvčího k pojmenovávané realitě, k promluvě situaci apod. Na základě jeho působení získává význam tzv. **pragmatické rysy**. Patří k nim např. emotivnost (citovost), s ní úzce propojená evaluativnost (aspekt hodnotící), rysy v širokém slova smyslu stylistické, vypovídající např. o dobových, geografických, sociálních, funkčněstylových a dalších okolnostech užití lexikální jednotky, apod. (Srov. např. rozdílné pragmatické významové rysy u pojmově shodných spojení slov *manžel spí X starej chrápe.*)

Pragmatická významová složka vzniká většinou až v aktuální promluvě situaci (např. význam slova *kapitalismus* může v různých dobových a ideologických kontextech získávat nestejně hodnotící příznaky), v některých případech je však ve významu slova už zobecnělá, systémově zakotvená (např. pragmatický rys záporného postoje ve slově *huba* oproti neutrálnímu výrazu *ústa*). Lexikologii zajímá především tento **zobecnělý (systémový) pragmatický význam** lexikálních jednotek.

Pragmatické rysy významu bývají někdy označovány poněkud širším (a nejednotně užívaným) termínem **konotace**. Za konotace se v některých pojetích považují i významové rysy, které se připojují k významovému jádru na základě asociací. Na rozdíl od pojmového významu, který je poměrně stabilní, alespoň zčásti vymezený a pro všechny mluvčí daného jazyka v zásadě shodný, jsou konotace značně nestálé, neohraničené a otevřené vůči individuálním zkušenostem (srov. rozdílné konotace, které se mohou promítnout do významu slova *pavouk* nadšenému přírodovědci a bázlivé ženě). Konotace nemusí být závislé jen na individuální zkušenosti, ale mohou být ovlivněny i určitou kulturní tradicí (zajímavé jsou z tohoto hlediska rozdíly v asociacích spojovaných v různých oblastech s názvy zvířat, např. v Číně je na rozdíl od našeho kulturního okruhu výrazně zápornými konotacemi provázáno pojmenování želvy).

Konotace mohou vznikat také na základě asociativního spojení s jiným významem polysémního slova. V takovém případě se pak hovoří o reflektovaně sdruženém významu (např. slovo *ústav* v názvu vědecké instituce může vyvolat asociaci s ústavem zcela jiného typu, např. psychiatrickým).

Ve významových konotacích se může odrazit i význam slova z typického spojení (např. ve významu slova *mňoukat* je částečně přítomen i význam slova *kočka*).

Lexikální význam bez pragmatické složky bývá nazýván **nocionální**, někdy též **věcný, konceptuální, kognitivní, pojmový**. (Pouze nocionální význam, oproštěný od pragmatických významových rysů, mají **termíny**.)

Některé metody popisu nocionálního významu lexikálních jednotek: 95

(1) **Logická (též klasická) definice**. Nejčastěji se užívá při definování termínů, je ale základem i pro běžnou lexikografii. V logické definici je nejprve označován pojem začleněn do nejbližší nadřazené třídy (**genus proximum**) a pak je specifikujícími rysy (**differentia specifica**) odlišen od ostatních členů této třídy. Např. význam slova *kruh* je charakterizován: 'část roviny (**genus proximum**) ohraničená kružnicí (**differentia specifica**)'.

(2) **Sémová analýza** vychází z předpokladu, že významy jsou rozložitelné na jednodušší významové rysy (**sémy**). Kritéria pro vymezení sémů však nejsou zatím jednotná. Sémová analýza se uplatňuje především při popisu a rozlišování významu slov vytvářejících uzavřené subsystemy. Např. významy slov charakterizovaných společným významovým rysem 'vodstvo' (tj. *potok, řeka, rybník, jezero* apod.) je možno dále popsat a rozlišit na základě přítomnosti (+) nebo nepřítomnosti (-) vyabstrahovaných rysů (sémů), kterými se tyto významy od sebe diferencují. Pro danou skupinu lze abstrahovat např. tyto rozlišující (distinktivní) rysy: 'tekoucí', 'velký', 'přírodní'. Význam slova *potok* je pak možno charakterizovat: + 'vodstvo' (sém vyššího hierarchického stupně charakterizující celý podsystém), + 'tekoucí', - 'velký', + 'přírodní' (rozlišující sémý v rámci subsystemu).

(3) Část lexikálních jednotek bývá významově charakterizována **popisem jednotlivých rysů pojmenovávané reality**, popřípadě její **funkce**. Tak je např. vymezený významový rozdíl mezi názvy druhů stromů, ovoce, zvířat, nábytku apod. (srov. *lípa*: 'strom se srdčitými listy a vonnými květy'; *židle*: 'lehce přenosný kus nábytku (s opěradlem) k sezení pro jednu osobu'). Významová charakteristika vlastností (např. barvy) může být podána **uvedením příkladu typického nositele** (srov. *červený*: 'mající barvu krve'). Všechny tyto metody však zároveň do jisté míry využívají klasickou definici.

(4) Význam lexikálních jednotek lze vyložit také pomocí **synonym** (*biografie = životopis*) apod.

Uvedené postupy se v praxi často užívají v kombinaci, ke komplexnímu popisu lexikálního významu (ani jeho nocionální složky) však pochopitelně nestačí. Ten musí vycházet z mnohostranného poznání lexikální jednotky a jejích funkcí v promluvě, musí brát v úvahu např. kontextové užití slova, jeho motivační vztahy apod.

Ve stručném a zjednodušeném shrnutí lze **lexikální význam chápat** 96 jako jazykově ztvárněnou **mentální reflexi pojmenovávané skutečnosti, schopnou vyjadřovat i zobecnělé citové, volní aj. postoje mluvčího k této skutečnosti a k situaci promluvy**. Lexikální význam je hodnota systémová, konkretizuje se (a zpřesňuje) v aktuálních užitích lexikálních jednotek.

hybovat se ve vzduchu' ještě kategoriální význam dějovosti a dále gramatické významy 3. osoby singuláru přítomného času atd.).

SL. DRUHŮ K autosémantikům se řadí: **substantiva** (pojmenovávají substance, tj. osoby, zvířata, věci konkrétní a abstraktní), **adjektiva** (pojmenovávají statické příznaky substancí, tj. jejich vlastnosti, popř. vztahy vlastnictví a přináležitosti), **slovesa** (pojmenovávají dynamické – v čase proměnlivé – příznaky substancí, tj. procesy, stavy a změny stavů). Mezi autosémantika bývají řazena též **adverbia** (pojmenovávají příznaky dynamických i statických příznaků, tj. okolností procesů, stavů nebo vlastností, např. místo, čas, způsob, míru, příčinu apod.; na rozdíl od ostatních autosémantik jsou neohebná) a v některých pojetích také **číslovky** (vyjadřují množství; svou substituční funkcí se podobají zájmenům).

Synsémantika

91 Synsémantika jsou slova **významově závislá**. Plný význam získávají až ve spojení s autosémantikou (srov. významovou neúplnost předložky *na* v izolované pozici a významovou hodnotu jejího spojení se substantivem a slovesem: *pověsit na věšák*). Synsémantika neplní úlohu větších členů.

Hlavním úkolem synsémantik je podílet se na **výstavbě a organizaci** textu, převažuje tedy u nich funkce v širokém slova smyslu gramatická. Eliminován však není ani specifický význam lexikální (srov. výklady ve slovnících), proto bývají označovány jako slova **gramaticko-lexikální**.

K synsémantikům se řadí **předložky** (ve vztahu k autosémantikům mají úlohu modifikační a specifikační), **spojky** (slouží ke spojování větších členů a vět) a **částice** (mají v textu různé modální, emocionální, kontaktní, navazovací a další funkce).

Blízko k synsémantikům mají **slovesa sponová**, tzv. verbalizátory (např. *jsem zpívat*), slovesa modální (*chci zpívat*) a **fázová** (*začnu zpívat*); viz Syntax, § 611, 728. Jsou obdobně jako synsémantika vázána na spojení se slovy plnovýznamovými, liší se však od nich morfoloogickou utvářeností i charakterem významu.

Na přechodu k synsémantikům je i řada dalších autosémantik, např. značně desémantizovaná slova *věc, záležitost, otázka, mít, dělat, dát* apod.

Specifické slovní druhy

92 Specifické postavení v rámci dichotomie autosémantika – synsémantika zaujímají **zájmena** (a též zájmenná příslovce). Funkčně mohou ve

výpovědích nahrazovat autosémantika, svými vlastnostmi se však od nich liší. Jejich úkolem není pojmenovávat, ale především zastupovat, ukazovat a odkazovat.

Zvláštní pozici mají také **citoslovce**. Jsou významově autonomní, od autosémantik se však odlišují nepojmivostí a po formální stránce neohebností. Vyjadřují city a postoje mluvčího, popř. kontakt s posluchačem, nebo napodobují zvuky. Specifikem citoslovců je jejich samostatná větná platnost (zpravidla se nezařazují do věty, funkci větného členu plní jen zcela okrajově).

Autosémantika v slovní zásobě naprosto převažují, **synsémantika** jsou však daleko frekventovanější (srov. prvních deset nejfrekventovanějších českých slov podle práce J. Jelínka, J. V. Bečky, M. Těšitelové Frekvence slov, slovních druhů a tvarů, 1961: *a, být, ten, v(e), on, na, že, s(e), z(e), který*). V centru zájmu lexikologie stojí autosémantika a jejich lexikální význam.

LEXIKÁLNÍ VÝZNAM A JEHO KONSTITUOVÁNÍ

Lexikální význam je obtížně definovatelný, složitý jev, na nějž je 93 možno pohlížet z mnoha zorných úhlů. Schematicky si lze představit, že se na jeho konstituování podílí několik hlavních činitelů:

(1) **pojmenovávaná realita** (nejen vnější materiální, ale i vnitřní psychická);

(2) **myšlenkové zobecnění** podstatných rysů pojmenovávané reality v lidském vědomí (logika a psychologie zde tradičně hovoří o **pojmu**);

Pro pojmy odpovídající běžnému vnímání světa je často příznačná neurčitost znaků, kterými jsou vymezeny, a tím i neohraničenost třídy jimi označovaných jevů. To se promítá i do **významové vágnosti slov přirozeného jazyka**. Srov. významovou vágnost běžně užívaných slov *ráno* (kdy ráno začíná a kdy končí?) nebo *pták* (patří např. pštros nebo tučňák ještě do třídy živočichů, které lze označit slovem *pták*?). Významová „nepreciznost“ jazyku neškodí, naopak umožňuje jeho značnou pružnost a účinnost. Tam, kde by byla nevhodná, mohou být významy slov přesně stanoveny. Takovým případem jsou definice odborných názvů – **termínů**. (Rozdíl mezi tzv. běžným slovem a termínem je dán úhlem pohledu. Např. slovo *pták* může být netermínem i termínem, záleží na tom, jakou úlohu plní a jak je v jejím důsledku významově definováno.)

(3) **jazykové zpracování** obsahů vědomí (význam lexikální jednotky je dotvářen jejím začleněním do významové struktury daného jazyka, u popisných slov i vztahením k motivujícím jednotkám apod.).

1. „oprávněný obsah slova a jeho význam“
2. „číslo slova v jazyce“

Ustálená přirovnání

87 K frazémům nevětným bývají přiřazována také ustálená přirovnání, která sice naznačují větnou strukturu, avšak některé pozice v ní obsazují až v konkrétních kontextech (stejně jako frazémy slovesné), např. *spát jako na vodě* — (někdo) *spí jako na vodě* — *Dědeček spí jako na vodě*. Za nevětné frazémy jsou ustálená přirovnání považována i tehdy, když jejich součástí tvoří věta, která se pak v písmu nemusí oddělovat čárkou (např. *rozprchlí se(,) jako když do vrabců střelí*).

Základní podoba přirovnání je stabilní. Např. *(Petr) je zvědavý jako opice*: *Petr* (tzv. *comparandum*, tj. kontextem daný, tudíž libovolně zaměnitelný referent, který je celým přirovnáním charakterizován; ve většině případů jde o označení člověka) — *je* (tzv. *relátor*, tj. komponent dávající přirovnání povahu predikátu) — *zvědavý* (tzv. *tertium comparationis*, tj. znak, který má *comparandum* společné s tzv. *comparatem*, viz dále; *tertium comparationis* nemusí být vždy formálně vyjádřeno) — *jako/jak* (tzv. *komparátor*, tj. formální znak pro označení podobnostního vztahu) — *opice* (tzv. *comparatum*, tj. zobecněný model, k němuž se přirovnává; ve většině případů označuje neživý předmět nebo živočicha).

Ustáleného přirovnání se užívá k charakteristice skutečnosti připodobněním jejího znaku k předem danému zobecnělému modelu. Jeho hlavní funkcí však bývá především **intenzifikace**, **zdůraznění** a kladné či záporné **zhodnocení** tohoto znaku (*zvědavý jako opice* — velmi zvědavý, s hanlivým hodnotícím odstínem). Proto se mohou běžně užívat i přirovnání se synchronně ne zcela srozumitelnými komponenty, např. *hloupý jako pucštok*.

U některých ustálených přirovnání intenzifikační aspekt zcela převládne, což může vést k jejich částečné nebo úplné desémantizaci (ztrátě významu). Např. přirovnání ... *jako hrom* se pak objevuje v různých kontextových variantách, v nichž má pouze zesilovací funkci, srov. *zamilovaný jako hrom*, *vzdělaný jako hrom*, *zralý do blázince jako hrom*; podobně u přirovnání ... *jako blázen*, ... *jako prase*, ... *jako Brno*, ... *jako sviňa* (časté na Moravě).

Frazémy větné

88 Frazémy mohou mít též podobu hotové věty, a to buď **slovesné** (*Ranní ptáče dál doskáče*), nebo **neslovesné** (*Všude dobře, doma nejlip*), popřípadě též podobu souvětí (*Čiň čertu dobře, peklem se ti odmění*). Do kontextu se zapojují jako celek. Tradičně se mezi nimi vyčleňují:

(a) **pořekadla**, tj. anonymní výroky vystihující určitou situaci (*I mistr tesař se utne*);

(b) **pranostiky**, tj. specifický druh pořekadel vyjadřující vztah mezi časovým obdobím roku a atmosférickými jevy, případně zemědělskými pracemi (*Vánoce na blátě, Velikonoce na ledu*);

(c) **přísloví**, tj. anonymní výroky podávající mravní poučení poukazem na kolektivní zkušenost (*S poctivostí nejdál dojdeš*);

(d) **okřídlená slova** (*Nikdo není prorokem ve své vlasti* — evangelium sv. Lukáše, *Veni, vidi, vici* — výrok přiřčený Caesarovi).

Oblast větných (a vícevětných) frazémů je však mnohem širší. Srov. např. různé typy prúpovek a situačních výroků: „*Cha-cha*“, *zasmáli se zbrojnoši a odešli vlevo; V Praze je blaze. Ale draze!; Až naprší a uschne...!; To se říká kdoví jestli!; Na to nemáš římské právo!; Dyž je hlad, je zle — chce sa jest'* (regionální).

Za zmínku stojí také frazémy **dialogické**, tj. takové, které se vztahují minimálně ke dvěma komunikantům (např. *Pozdrav pámbu! Dejž to pámbu!; Na zdraví! Ať slouží!*).

VÝZNAM LEXIKÁLNÍCH JEDNOTEK

Význam lexikálních jednotek lze abstrahovat z jejich užití, fungování v komunikaci.

PLNOVÝZNAMOVÁ A NEPLNOVÝZNAMOVÁ SLOVA (SLOVNÍ DRUHY)

Podle míry významové autonomnosti se slova (popř. slovní druhy) 89 tradičně dělí na **plnovýznamová** (**autosémantická**) a **neplnovýznamová** (**syntémantická**).

Autosémantika

Autosémantika jsou významově samostatná slova (např. *strom*, *tan- 90* *čit*, *starý*, *zdravě*). Ve větě plní funkci větných členů.

Protože vedle lexikálního významu, vázaného vždy na jednotlivá slova, a kategoriálního významu, promítajícího se do slovnědruhového zařazení, mohou autosémantika nést ještě významy gramatické, bývají někdy označována jako slova **lexikálně-gramatická** (např. sloveso *le-* *tět* má v konkrétním kontextu *Orel letí* vedle lexikálního významu ,po-

VÍCESLOVNÉ LEXIKÁLNÍ JEDNOTKY

- 83 Vedle **volných spojení slov**, která vznikají v aktuálních kontextech (např. *doba — moderní, minulá, naše...; hlava — lidská, šiřatá, tatínkova...*), existuje v jazyce i velké množství **spojení ustálených** (*doba ledová, hlava otevřená*), která mají charakter formálně vícečlenných, avšak významově celistvých lexikálních jednotek, reprodukovatelných pouze jako celek. O celistvosti těchto spojení svědčí mj. nemožnost nahrazovat jejich členy synonymy (**doba studená*), antonymy (**hlava zavřená*), případně je rozvíjet (**doba velmi ledová*). K ustáleným slovním spojením patří **víceslovná pojmenování** a **frazémy**.

* **Víceslovná pojmenování**

- 84 Hlavní funkcí těchto vícečlenných lexikálních jednotek je **pojmenovávat dosud nepojmenovanou realitu** (převážně mají charakter termínů). Víceslovná pojmenování jsou většinou motivačně průhledná, jejich význam je odvoditelný z významu jednotlivých složek (*šicí stroj, orel skalní*), mohou však mít i charakter metaforický (např. v lidové terminologii: *slzičky Panny Marie*).

Z hlediska formálního bývají víceslovná pojmenování zpravidla dvouslovná (*skok vysoký*), mohou však být i vícečlenná (*ústřední revizní komise*). Skládají se z **části určující a určované**. Determinující člen významově upřesňuje obecný význam členu determinovaného (např. *kysličník uhličitý*).

Nejčastější strukturální typy víceslovných pojmenování:

- substantivní pojmenování se shodným adjektivním přívlastkem: *spěšná zásilka, hladká mouka, Mendělejevova tabulka*; v odborném názvosloví bývá obrácené pořadí komponentů: *kyselina chlorovodíková, píďalka angreštová, stoj spatný*; stále častější jsou víceslovná pojmenování se zkratkou: *Rh-faktor, HIV-test, RM-systém* (při opačném pořadí členů se v nich neuzívá spojovník: *test HIV*);
- substantivní pojmenování se shodným substantivním přívlastkem (hlavně v odborném názvosloví): *matematik analytik, holub douprňák, borovice kleč*;
- substantivní pojmenování s neshodným přívlastkem: *poločas rozpadu, stupnice tvrdosti, hod oštěpem*.

Víceslovná pojmenování jsou výhodným pojmenovávacím prostředkem zejména pro **jednoduchost** svého **tvoření** a **motivační průhlednost**. Jejich nevýhodou je délka a většinou neschopnost tvořit odvozeniny. V běžně mluveném jazyce a hlavně v profesní mluvě a slangu

proto často dochází k tzv. **univerbizaci**, tj. nahrazení víceslovné lexikální jednotky jednoslovnou (např. *spěšná zásilka — spěšnina*).

* **Frazémy**

Frazém je ustálená kombinace alespoň dvou slovních forem, která má **celistvý význam** (zpravidla nerozložitelný na významy jednotlivých složek) a jejímž charakteristickým rysem je, že minimálně jeden z jejích komponentů je v dané funkci omezen pouze na tuto kombinaci (popřípadě na několik málo dalších).

K typickým, i když ne zcela nutným znakům frazému patří **metaforičnost** a **expresivnost** (*udělat díru do světa, být v balíku, lézt někomu krkem*). Ve frazémeh se často uchovávají lexikální a gramatické **archaismy** (*kout pikle, nemá kouska rozumu*). Objevují se v nich také prvky **monokolokabilní**, tj. takové, které se mimo konkrétní frazém v jazyce nevyskytují (*honit bycha, mít pré*).

Vedle termínu frazém se setkáváme také s pojmově blízkým termínem **idiom**. V této dichotomii pak označení **frazém** akcentuje **formální stránku frazeologické jednotky, idiom** **stránku významovou**. Od staršího užívání slova idiom ve významu ‚nepřeložitelný frazeologismus‘ se upouští.

Frazémy nevětné

Frazémy nevětné se zapojují do vět až v konkrétních kontextech a podle potřeby jsou v nich gramaticky formovány (např. *lev salónů — Stal se lvem salónů*). Celková škála nevětných frazémů je velmi bohatá a není ostře ohraničena proti volným slovním spojením (k pomezním případům patří např. některá spojení sloves s abstraktními substantivy: *získat motiv, mít motiv, ztratit motiv*).

Nejčastější strukturální typy nevětných frazémů:

- frazémy s funkcí slovesnou, obsahující sloveso: *měnit barvu, dělat kličky, ukápnout jedu, praštit se přes kapsu, dopadnout bledě*;
- frazémy s funkcí jména v nominativu, vzniklé kombinací adjektiva a substantiva: *jídášský groš, šedá eminence, růžové brýle*;
- frazémy s funkcí jména v nominativu, vzniklé kombinací substantiv: *hodi-na duchů, lev salónů, zkouška ohněm*;
- frazémy s funkcí adverbální, vzniklé kombinací substantiva a adjektiva, případně několika substantiv v jiných pádech než v nominativu: *levou rukou, živou mocí, s klidem Angličana, na dosah ruky*;
- frazémy z neautosémantických komponentů: *podle mého, pro nic za nic, jako takový, bodejť by neljo, s takovou*.

Vnitrojazyková motivovanost

- 77 Existuje řada slov, jejichž forma není sice ovlivněna pojmenovávající realitou, je ale motivačně spojena s jinými jednotkami daného lexikálního systému. Hovoří se o tzv. **relativní** (někdy též **systémové**) **motivovanosti**, a to buď **slovotvorné**, nebo **sémantické** (významové). Slovo tvorně motivováno je např. slovo *topič*. Na základě formální stránky je možno vyvodit jeho příbuznost se slovesem *topit* a s činitelskými substantivy charakterizovanými příponou *-č*. Sémanticky motivována jsou přenesená pojmenování, např. *čočka* ve významu ‚součást optických přístrojů‘ (přenesení na základě podoby).

Slova popisná a značková

- 78 Slova, u nichž lze na základě formy a jejího vztahu k jiným slovním jednotkám usuzovat na lexikální význam, bývají označována jako **popisná**. Oproti nim stojí tzv. slova **značková**, jejichž forma je vzhledem k ostatním jednotkám — alespoň ze synchronního pohledu — nemotivovaná (např. *nos, voda, dům*).

Přísně vzato lze za popisná slova považovat pouze taková, jejichž lexikální význam je s **významem slovotvorným** (odvoditelným z formy) zcela totožný, např. *vykonavatel* — ‚ten, kdo něco vykonává‘, *blednout* — ‚stávat se bledým‘, *velbloudě* — ‚mládě velblouda‘ apod. Takové případy však nejsou příliš časté. Jakmile je totiž slovo jednou utvořeno a dostává se do jazykového oběhu, podléhá **lexikalizaci**, tj. zpevňuje se jeho vztah k označovanému pojmu a omezuje bezprostřední vztah k motivujícím jednotkám. Lexikální význam může pak být vzhledem k slovotvornému významu užší, širší nebo jinak modifikovaný (např. slovo *pijan* neoznačuje každého, kdo pije, ale má konkrétní lexikalizovaný význam — ‚alkoholik‘). V mnoha případech naznačuje forma motivovaného slova pouze některý z jeho významových komponentů, navíc ne vždy podstatný (např. *zelenina, kapesník*).

Zatemňování motivovanosti

- 79 Motivovanost slov se ve vývoji jazyka často z různých důvodů zatemňuje (mnohdy v souvislosti s formálními změnami) a je potom odhalitelná pouze **etymologickým zkoumáním**. Původně popisná slova se tak stávají značkovými (např. dnes značkové slovo *pestrý* je etymologicky spjata se slovesem *psát* v původním významu ‚malovat‘, slovo *trnož* souvisí s výrazy *tři* a *nohy* apod.).

V důsledku zastření skutečné motivovanosti bývá slovo někdy mylně vztaženo k jiné formálně i významově blízké jednotce, s níž není nijak

geneticky spjata (např. v důsledku ztráty průhlednosti vztahu mezi slovy *světnice* — původně *světlnice* — a *světlo* bylo substantivum *světnice* tzv. **lidovou etymologií** usouvztažněno se slovesem *sedět* a formálním příkloněním získalo v nářečí podobu *sednice*).

JINAK VYMEZENÉ JEDNOTKY LEXIKÁLNÍHO SUBSYSTÉMU

Vzhledem k obtížím teoretické vymezenosti slova i vzhledem k specifickým potřebám lexikologie byly pro popis lexikální roviny jazyka abstrahovány některé jednotky další.

Slovní tvary *kupuji, kupuješ, kupoval jsem, budu kupovat...* jsou formálně různé, spojuje je však jeden lexikální význam. Jejich formální **diference** slouží pouze k odlišení významů gramatických. Lexikologii zajímají především významy lexikální, proto byla abstrahována jednotka **lexém**.

Lexém je abstraktní jednotka lexikálního systému nadřazená všem svým konkrétním manifestacím v řečových řetězcích, tj. zahrnující u ohebných slov všechny gramatické tvary (např. *kupuji, kupuješ, bude kupovat...; tatínek, tatínkovi, tatínkem...*). Jedna z možných formálních realizací lexému je vždy považována za reprezentativní (např. nominativní forma u jmen, infinitiv u sloves). Prostřednictvím této zástupné podoby jsou lexémy uváděny ve slovnících.

Většinou synonymně s termínem lexém se užívá označení **lexikální jednotka (LJ)**. Lexikální jednotky (lexémy) mohou být i **víceslovné**. (Není tím míněna výše zmíněná členitost některých gramatických tvarů systémově jednočlenného lexému, např. *kupoval jsem*.) Víceslovnými lexikálními jednotkami jsou především **víceslovná pojmenování** (např. *nápravné zařízení, kyselina chlorovodíková*) a **frazémy** (např. *usnout na vavřínech, zaslíbená země*); viz § 83–88.

Z hlediska **delimitace LJ** je nutno věnovat pozornost mnohovýznamovosti zvrtného *se*. Plní-li ve větě konstrukci funkci větňého členu předmětu (*myl se*), je skutečným zvrtným zájmenem, a tudíž samostatnou lexikální jednotkou. Má-li však spojení slovesa a zvrtného *se* **trvalý charakter**, jde o tzv. **zvrtné sloveso** (*odehrát se*), případně **pouze zvrtné sloveso/reflexivum tantum** (*smát se*), v nichž je částice *se* jen nesamostatným morfémem (popř. slovotvorným formantem) formálně dvoučlenné lexikální jednotky.

U sloves a od nich odvozených slov je součástí vícečlenné lexikální jednotky také předložková vazba, např. *pamatovat na (koho co)*.

vá i funkční různorodost slov. Následující základní charakteristiky je proto nutno chápat pouze jako výběrové a platné relativně:

(a) **Formálně-významová jednota**

Slovo má stránku formální a stránku významovou. Nelze je od sebe oddělovat, ani jednu či druhou eliminovat. (Nemusí však vždy jít o symetrický vztah, v případě synonym odpovídá více forem jednomu významu, v případě polysémních slov a homonym se jedna forma pojí s více významy.)

(b) **Fonetická a fonologická utvářenost**

Slovo se v řečové realitě manifestuje jako zvukově ucelená řada fonémů (výjimečně i foném jediný) vydělitelná potenciálními pauzami. (V konkrétních projevech se však pauzy s hranicemi slov často nekryjí.) V češtině je pro slovo charakteristický hlavní přízvuk na první slabice. (Jsou však též slova nepřizvučná, např. příklonky *ptal jsem se, dal mu ho.*)

(c) **Grafická podoba**

V grafické realizaci je slovo utvářeno řadou grafémů (výjimečně grafémem jediným) ohraničenou mezerami. (Ani to však nemusí být zřetelným kritériem. Srov. dubletnost psaní spřežek: *z jara, zjara*; srov. též grafickou podobu tzv. pouze zvrtných sloves se samostatně psaným formantem *se: ptát se* apod.)

(d) **Významová stránka**

V určitém zjednodušení lze říci, že slova jsou zpravidla nositeli **lexikálního významu**, umožňujícího pojmenovávání předmětů, jevů a vztahů mimojazykové reality, a **významu gramatického**, jehož prostřednictvím plní především vnitrojazykové, zvl. textové funkce. (O zastoupení obou typů významů v různých slovních druzích viz § 89–92.) V aktuálních kontextech mohou slova nést i **význam pragmatický** (v některých případech už systémově zakotvený), vyjadřující především různé postoje mluvčího k sdělované skutečnosti, k situaci promluvy apod.; viz § 94.

(e) **Přemístitelnost a nahraditelnost**

Slovo může ve větě v omezeném rozsahu měnit místo (např. *Zítřka půjdu do kina; Do kina půjdu zítřka*). V češtině je slovosled zdánlivě volný, rozhodně však ne libovolný. Závisí především na aktuálním větěném členění a na zákonitostech rytmické výstavby textu.

V řečovém řetězci může být slovo nahrazeno (substituováno) jiným slovem patřícím na určitém stupni zobecnění do stejné třídy (paradig-

matu). To svědčí o jeho autonomnosti (např. *Mám/Nosím zelený/červený svetr/kabát*).

(f) **Ustálenost**

V neposlední řadě je slovo charakterizováno ustáleností a reprodukovatelností v jistém jazykovém společenství. (Např. řady hlásek *l-o-m* a *m-o-l* jsou v češtině konvenčně spjaty s určitými významy a jsou ustáleny jako slova, zatímco kombinace hlásek *l-m-o, o-l-m, o-m-l, m-l-o* slovy nejsou.)

Shrnutí

Ve stručnosti lze slovo definovat jako ustálenou jednotku jazyka, která 74 je tvořena řadou fonémů ve větě přemístitelnou (výjimečně fonémem jediným) a nese lexikální a/nebo gramatický (případně též pragmatický) význam.

MOTIVOVANOST SLOVA

Arbitrárnost slovní formy

Slovo je jazykovým znakem. Mezi jeho formou a obsahem lidského 75 vědomí, k němuž se svým významem vztahuje (tj. potažmo mezi formou a pojmenovávanou skutečností), neexistuje ve většině případů žádná přímá souvislost. Např. posloupnost hlásek *p e s* není nijak vnitřně podmíněna předmětem, který označuje. Vztah mezi nimi vzniká pouze na základě konvence, pro uživatele daného jazyka je však závazný. O **arbitrárnosti** (libovlnosti) **slovní formy** vzhledem k pojmenovávané realitě svědčí i to, že stejný předmět nebo jev bývá v různých jazycích označován různě; srov. čes. — *pes*, angl. — *dog*, fr. — *chien*, rus. — *sobaka*, čín. — *kou*.

Mimojazyková motivovanost

Pouze u zvukomalebných (onomatopoických) slov lze hovořit o určité míře **přímé motivovanosti** formy mimojazykovou skutečností (např. *bimbam, prásk, chr, žbluňk, kikirikí*). I v těchto případech je však formální stránka záležitostí jazykové konvence, protože nenapodobuje reálné zvuky zcela přesně a v různých jazycích se opět liší; srov. čes. — *bim bam*, angl. — *ding dong*; čes. — *kikirikí*, angl. — *cock-a-doodle-do* [kokedúldú], fr. — *cocorico* [kokoriko], rus. — *kukareku*, čín. — *wo-wo-wolku-ku-ku* apod.

LEXIKOLOGIE

LEXIKÁLNÍ SUBSYSTÉM A JEHO JEDNOTKY

Slovní zásoba jazyka představuje subsystém, jehož jednotkami jsou slova a ustálená slovní spojení. (V poněkud důslednějším pojetí lze za prvky lexikálního subsystému považovat i lexikální morfémy.) Repertoár těchto jednotek je ve srovnání s ostatními jazykovými rovinami podstatně rozsáhlejší, protože ve slovníku je bezprostředně reflektována bohatá členitost mimojazykové skutečnosti. 71

Lexikální rovina je složitými vztahy propojena se všemi ostatními jazykovými podsystémy. Slova se skládají z jednotek rovin nižších, tj. fonémů a morfémů, jejichž prostřednictvím jsou zvukově, slovtvorně a tvaroslovně utvářena, zároveň se však podílejí jako stavební prvky na vzniku jednotek rovin vyšších, tj. slovních spojení, vět a textů.

Studiem lexikální roviny se zabývá lingvistická disciplína zvaná **lexikologie**. Speciální lexikologické problematice se věnuje např. **etymologie** (zkoumá původ slov), **onomastika** (studuje vlastní jména), zčásti **dialektologie** (pokud si všímá nářeční slovní zásoby) aj. Teorií a praxí sestavování slovníků se zabývá **lexikografie**. S lexikologií úzce souvisí **slovtvorba**; viz Slovtvorba. 72

SLOVO

Za základní jednotku lexikální roviny bývá tradičně považováno slovo. Třebaže by se mohlo zdát, že jde o jazykový fakt lehce vymežitelný, nebyla dosud v jazykovědě vytvořena uspokojivá definice, která by na jedné straně odpovídala všem slovům a na druhé straně nemohla být vztažena na jiné jednotky jazyka. Příčinou je velká formální, významo- 73